

נאורי ושרון

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ט

גליון חשון-כסלו-טבת תשל"ד

- ✧ שילם ורהפטיג: שלום במאמרי חז"ל ✧ אפרים א. אורבך:
 - ✧ כבוד הבריות ✧ ש"ד גולדפרב: הדרשה ביהדות ארצות
 - ✧ הברית ✧ שרגא אברמסון: נוסח "על הכל" בהוצאת ספר
 - ✧ תורה ✧ שמואל הכהן וינגרטן: יין קפריסין, חמר חורין,
 - ✧ מי רגליים ✧ משה י. שטרן: תפלת חובה ובתר צלותא
 - ✧ חיים כהן: על התורה ועל העבודה ✧ אברהם בריק:
 - ✧ כתב יד שולחן ה' ✧ יעקב יהושע: השפעת יהדות הגולה על
 - ✧ נוהגי בתיכ"נ בארץ ✧ אהרן בי"ר: יהודים ברובע המוסלמי
- בעיר העתיקה בירושלים.

זמני התפילה לחדשים שבט—אדר תשל"ד

משפטים
כ"ד שבט
הדלקת הנר: 4.48, תפלת מנחה: 5.10, קבלת שבת: 5.25, דרשה, עין יעקב: 7.00, תפלת שחרית: 8.00, שעור בירושלמי: 11.45, מנחה גדולה: 12.45, תפלת מנחה: 5.00, משנה ברורה: 5.20, תפלת ערבית במוצש"ק: 6.00

תרומה
א' אדר
הדלקת הנר: 4.54, תפלת מנחה: 5.15, קבלת שבת: 5.30, דרשה, עין יעקב: 7.00, תפלת שחרית: 8.00, שעור בירושלמי: 11.45, מנחה גדולה: 12.45, תפלת מנחה: 5.05, משנה ברורה: 5.25, תפלת ערבית במוצש"ק: 6.05

תצוה
ח' אדר
הדלקת הנר: 4.59, תפלת מנחה: 5.20, קבלת שבת: 5.35, דרשה, עין יעקב: 7.00, תפלת שחרית: 8.00, שעור בירושלמי: 11.45, מנחה גדולה: 12.45, תפלת מנחה: 5.10, משנה ברורה: 5.30, תפלת ערבית במוצש"ק: 6.10

כי"תשא
ט"ו אדר
הדלקת הנר: 5.04, תפלת מנחה: 5.25, קבלת שבת: 5.40, דרשה, עין יעקב: 7.00, תפלת שחרית: 8.00, שעור בירושלמי: 11.45, מנחה גדולה: 12.45, תפלת מנחה: 5.15, משנה ברורה: 5.35, תפלת ערבית במוצש"ק: 6.15

ויקהל
כ"ב אדר
הדלקת הנר: 5.09, תפלת מנחה: 5.30, קבלת שבת: 5.45, דרשה, עין יעקב: 7.00, תפלת שחרית: 8.00, שעור בירושלמי: 11.45, מנחה גדולה: 12.45, תפלת מנחה: 5.20, משנה ברורה: 5.40, תפלת ערבית במוצש"ק: 6.20

פקודי
כ"ט אדר
הדלקת הנר: 5.14, תפלת מנחה: 5.35, קבלת שבת: 5.50, דרשה, עין יעקב: 7.00, תפלת שחרית: 8.00, שעור בירושלמי: 11.45, מנחה גדולה: 12.45, תפלת מנחה: 5.25, משנה ברורה: 5.45, תפלת ערבית במוצש"ק: 6.25

מחמת תקלות שנגרמו עקב המצב המיוחד ומלחמת יום הכיפורים
חל איחור בהופעת החוברת ונשתבש לוח הזמנים של ההופעה,
ועם המנויים הסליחה

טורי ישרון

ירחון בהוצאת הסתדרות "ישרון", ירושלים
בעריכת משה י. שטרן

המערכת וההנהלה ת.ד. 7018 ירושלים
שנה ז, גליון לט, חשון-כסלו-טבת תשל"ד, ינואר 1974

ה ת ו כ ן :

3	טור הטורים : כי נער ישראל ואהבהו
5	ד"ר שילם ורהפטיג : שלום במאמרי חז"ל
7	פרופ' אפרים א. אורבך : כבוד הבריות
10	הרב ד"ר שלמה דוד גולדפרב : הדרשה ביהדות ארצות הברית
12	פרופ' שרגא אברמסון : נוסח "על הכל" בהוצאת ספר תורה
14	שמואל הכהן וינגרטן : יין קפריסין, חמר חורין, מי רגליים
16	משה י. שטרן : תפלת חובה ובתר צלותא
20	חיים כהן : על התורה ועל העבודה
23	אברהם בריק : כתב יד שולחן ה'
25	יעקב יהושוע : השפעת יהדות הגולה על נוהגי בתי הכנסיות בארץ
26	אהרן בריי : יהודים ברובע המוסלמי בעיר העתיקה בירושלים
29	על הקדיש : הערות
31	בישרון

טור הטורים

כי נער ישראל ואהבהו

המאורעות שעברו עלינו ועל כל ישראל מיום הכפורים שעבר, הטביעו רישומם על חיי העם בארץ ובתפוצות. יהיה זה עיוות אם ננסה בדברים קצרים, ואפילו ארוכים, לסכם רגשות והרהורים, שעלו בלב כל אחד מאתנו בעקבות הימים הללו. אין ספק, שתפיסות רבות נשתנו, ניגודים קוטביים בין בני אדם נצטמצמו וכן להיפך. ההלם הנורא, שבא על כולנו, עדיין לא פג. הטפול הרפואי באדם שלקה בהלם הוא באמצעות עירוי דם. עם שלקה בהלם, עד כדי איבוד חושים והקוה הדם — בנינו-קדושינו, מחייב טפול אינטנסיבי דחוף ע"י עירוויים של חזק, תקוה ואמונה, בחינת "כי ימינך זורועך ואור פניך, כי רציתם" ... "כי עליך הורגנו כל היום" (תהלים מד, ד; כג). מן הראוי יותר לייחד דברים לבנים אשר במוחם נחתו לנו חיים והערו נפשם למען החיים ולמען קיום העם. בנים אלה הם הנוער שלנו, אשר כה הרבה טענו נגדו שהוא נוטה לחקות את

העולם נטול הערכים וחסר אידיאלים, הנתון במשבר רוחני ומוסרי. והנה נתגלה הנוער הזה במיטב זהרו, במסירות נפשו ובאהבת ישראל, שאין דומה לה. במלחמה הנוראה הזאת לחמו יחדיו בנים שחונכו על ברכי היהדות-המסורתית ובנים שחונכם היה שונה; כולם היו אגודה אחת והם מכפרים אלו על אלו (פסיקתא דר"כ, קפ"ה). ההזדהות המוחלטת עם עם-ישראל באה לבטוי נעלה ביותר בקידוש השם ובידיעה העמוקה של קיומו הנצחי של העם. ידיעה זו יסודה באמונה בבורא עולם ובנותן התורה לעמו, המושרשת עמוק בלב כולנו, גם אם לעתים היא בהסתר פנים, מבלי גילויים חיצוניים.

לא נוכל לנחם את ההורים והרעיות ששכלו יקיריהם, את המשפחות הדויות. אבל אינו אצל יחיד, האומה כולה שרויה תחת עומס האסון אשר פקד אותנו ואין מנחם. האגדה מספרת, כשמת בנו של רבן יוחנן בן זכאי נכנסו תלמידיו לנחמו והוא דחה את נחומיהם, מפני שהזכירו צערם של אחרים. "נכנס רבי אלעזר בן עזריה וישב לפניו ואמר לו: אמשול לך משל למה הדבר דומה, לאדם שהפקיד אצלו המלך פקדון; בכל יום ויום היה בוכה וצוּעק ואומר: אי לי! אימתי אצא מן הפקדון הזה בשלום? אף אתה רבי היה לך בן — קרא בתורה — מקרא, נביאים וכתובים, משנה, הלכות ואגדות ונפטר מן העולם ללא חטא. אמר לו: רבי אלעזר בני — נתמתני כדרך שבני אדם מנחמים (אדר"ב פ"ד ו). הנחמה היחידה היא, שיודעים אנו על מה נפלו גיבורים ועל מה נשברו כלי מלחמה. מי יודע, מה היה גורל עם ישראל כיום, אילולא עצרו הבנים היקרים בגופם ממש את האויב. בהעלותנו על לבנו את גודל מעשיהם נדע כי לא לשוא היה קרבנם.

במלחמה הזאת היה גילוי שטרם היה כמותו ומן הראוי לתת לו את הדעת. בשעה שבאותו חלק של העם הקרוי "עורף" רב המפריד, הרי בין הלוחמים שוררת אחדות וריעות, שלא ידענום עד כה. הם מקיימים את הנאמר: אמר להם הקב"ה לישראל: בני אהובי, כלום חסרתי דבר שאבקש מכם; ומה אני מבקש מכם, אלא שתהיו אוהבים זה את זה, מכבדים זה את זה, יראים זה מזה... לכך נאמר: (מיכה ו, ח) "הגיד לך אדם מה טוב ומה ד' דורש ממך, כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלוֹקִיךָ" (תנא דבי אליהו רבה, פר' כח). מתוך האחדות והריעות באו רבים לחיפוש השרשים המקוריים שמהם צמח העם ואת המעיינות מהם שתה. חפושי דרך אלו אינם מלאכותיים ואינם תוצאה של פחד מפני הצפוי. ההתעמקות הזאת בתודעה יהודית ובהיותה, אינה יכולה להיות ברת חלוף, גם אם אין לצפות שכולם יקבלו עליהם, מעתה ואילך, להתנהג לפי המסורת המקובלת ולפי הדינים וההלכות. תופעה זו של יחיד, הסרת מחיצות והתבוננות בערכים המשותפים לכל ישראל, ע"י הדור העתידי של עמנו, הנה מהגדולים של המלחמה האחרונה.

ראויים הם הבנים, שעל כתפיהם נשאו את עול המלחמה, הבנים אשר בחייהם ובמותם לא נפרדו והקריבו חייהם, למען העם כולו, שנחזק את גשרי ההבנה שהוקמו וחושלו בחזית, כדי שדרכם נגיע ליתר הבנה וליתר אחדות בעמנו.

על ההפתעה שבמלחמה זו, כדאי להביא את המדרש: "אמר ר' זעירא שני דברים דבר יהושע לפני משה ולא נשא חן בעיניו ואלו הן: אחד במעשה העגל ואחד במנוי הזקנים. במעשה העגל — דכתיב וישמע יהושע את קול העם ברעה, ויאמר אל משה: קול מלחמה במחנה (שמות לב, יז) אמר לו משה: יהושע! מי שהוא עתיד להתנהג בשררה על ששים רבוא אינו יודע להבחין בין קול לקול? ויאמר: אין קול ענות גבורה (שם יח), כמה דאת אמר "וגבר ישראל" (שמות יז יא) ואין קול ענות חלושה — כמה דאת אמר "ויחלש יהושע את עמלק" (שם יג) קול ענות אנכי שמע!" (מדרש הגדול ויחי כז).

העמידה בנסיון הנורא שעבר עלינו, ושבמהלכו נחשפו אוצרות הגבורה, חייבת לחזק ידים רפות ולהתאדר באמונה כדברי הנביא: "אל תראי תולעת יעקב, מתי ישראל, אני עזרתך, נאם ד' וגאלך קדוש ישראל" (ישעיה מא, יד).

שלום במאמרי חז"ל

שילם ורהפטיג

נר של שבת, משום שלום בית, שבמקום שאין נר אין שלום, שבני הבית מצטערין לישב בחושך. גדול השלום בין איש לרעהו. הבאת שלום בין איש לרעהו הוא מן הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא.¹⁰

בהבאת שלום כתוב (תהלים לד, טו): "בקש שלום ורדפהו", שכל מצוה אם באה לידך אתה זקוק לעשותה ואם לאו אי אתה זקוק, ברם הכא בקש שלום ורדפהו, בקשה למקומך ורדפהו למקום אחר.¹¹

בשביל הבאת שלום בין איש לאשתו ובין איש לרעהו מותר לו לאדם לשנות, בדבר השלום,¹² בבית מדרשו של רבי ישמעאל שנו: "גדול השלום, שאף הקב"ה שינה בו, דמעיקרא כתוב "ואדוני זקן", ולבסוף כתוב "ואני זקנתי".¹³ שרה אמ-רה: ואדוני זקן, אבל כשגילה הקב"ה הדבר לאברהם, כתוב "למה זה צחקה שרה לאמר... ואני זקנתי" (בראשית טו, יג), שינה הדבר מפני השלום.

גם בני יעקב שינו מפני השלום, שנאמר: "אביך צוה... כה תאמרו ליוסף אנא שא נא" (בראשית נ, יז). יעקב לא צוה כך, אלא בני יעקב שינו מפני דרכי השלום.¹⁴

בשביל השלום שינו חכמינו מן הדין, ותקנו תקנות מפני דרכי השלום. נאמר במשנה ג'¹⁵: מצודות חיה ועופות ודגים יש בהן משום גזל מפני דרכי שלום, אף שמן הדין כל כמה דלא מטא לידיה לאו גזל הוא.¹⁶

מצאית חרש שונה וקטן יש בהן משום גזל מפני דרכי שלום, אף שמן הדין אין חרש שוטה וקטן קונה.

אין ממחין ביד עניי נכרים בלקט שכחה ופאה מפני דרכי שלום.¹⁷ ומובא בברייתא¹⁸ מפרנסים עניי נכרים עם עניי ישראל ומבקרים חולי נכרים עם חולי ישראל, וקוברין מתי נכרים עם מתי ישראל".

גדולת השלום הודגשה במאמרי חז"ל פעמים אין ספור. גדול השלום במעשה בראשית שלא התחיל הקב"ה לבראות דבר בעולמו, אלא בדבר שהוא שלום, ואיזהו? זה האור.¹ אור וחושך היו מריבים ביניהם שכל אחד רצה לשלוט ביום. מה עשה הקב"ה? הוא הבדיל בין האור ובין החושך, ולכל אחד מהם תחם את תחום שליטתו. וזהו מה שנאמר "יוצר אור ובורא חושך עושה שלום" (ישעיה מה, ז).² הקב"ה עשה שלום בין השמש והירח. וכך אמר רבי יוחנן³: מאי דכתיב (איוב כה, ב) "המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו", מעולם לא ראתה חמה פגיתתה של לבנה.

כשבא הקב"ה לבראת את אדם הראשון, אמר אם אני בורא את האדם מן העליונים, עכשיו העליונים רבים על התחתונים בריה אחת ואין שלום בעולם, ואם אני בורא אותו מן התחתונים, עכשיו תחתונים רבים על העליונים בריה אחת ואין שלום בעולם, אלא הרי אני בורא אותו מן העליונים ומן התחתונים בשביל שלום, הדא הוא דכתיב "יוצר ה' אלקים את האדם עפר מן האדמה — מן התחתונים, ויפת באפיו נשמת חיים — מן העליונים".⁴ גדול השלום, שכשברא הקב"ה עולמו עשה שלום בין עליונים לתחתונים.⁵

לא ברא הקב"ה את העולם אלא על מנת שיהא שלום בעולם.⁶ ומפני שלום הבריות נברא האדם יחיד, שלא יאמר אדם לחבירו: אבא גדול מאביך.⁷

גדול השלום שבין איש לאשתו, שהרי אמרה תורה שמו של הקב"ה ימחה על על המים.⁸ והכוונה היא למים המאריים הניתנים לסוטה כדי לבדקה, ואם טהורה היא חוזר השלום ביניהם.

רבא אמר: פשיטא לי נר ביתי (בשבת) ונר חנוכה נר ביתי עדיף, משום שלום בית.⁹ פירוש הדבר, שאם הוא עני ואין לו כדי לקנות שמן לשתי נרות: נר של שבת ונר של חנוכה, עדיף

חלבו: משמר היוצא אומר למשמר הנכנס: מי ששיכן את שמו בבית הזה הוא ישכן ביניכם אהבה ואחווה ושלוש ורעות 27 * 27.

לבד מן הכהנים, גם תלמידי החכמים ידועים כמביאי שלום. ומפורסמת היא האמרה של רבי אלעזר בשם רבי חנינה 28 תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם, שנאמר וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך (ישעיה נד, יג) אל תקרי בניך אלא בוניך, אלה תלמידי החכמים.

ומעשה בכהן גדול אחד שיצא מבית המקדש והוי אזלי כולי עלמא בתריה, כיון דחזוניהו לשמעיה ואבטליון, שבקוהו לדידיה ואזלי בתר שמעיה ואבטליון. לסוף אתו שמעיה ואבטליון לאיפטורי מיניה דכהן גדול. אמר להן: אתו בני עממיא לשלם (רמז שהם בני גרים). אמרו לו: אנן בני עממיא לשלם דעבדין עובדא דאהרן ולא אחא בר אהרן לשלם דלא עבד עובדא דאהרן 29.

השלום הוא ברכה לישראל. אמר ר' שמעון בן איש לרעהו, השלום הוא ברכה לעולם בכלל, ולעם ישראל בפרט.

גדול השלום, שכל הברכות וטובות ונחמות רבי חסדא: הכי אמר רבי יוחנן 31: נשא אחיתו פל קל וחומר בעצמו, ומה לעשות שלום בין איש לאשתו אמרה תורה שמו שנכתב בקדושה ימחה על המים, לעשות שלום לכל העולם כולו, על אחת כמה וכמה.

לגבי דור ההפלגה אמר רבי 32: גדול השלום שאפילו עובדי עבודה זרה ושלוש ביניהם אמר המקום כביכול איני יכול לשלוט בהן כיון ששלום ביניהם. אנשי דור המבול שהיתה מחלוקת ביניהם לא נשתיירה מהן פליטה, ואילו אנשי דור ההפלה על ידי שהיו אוהבים זה את זה, שנאמר ויהיה כל הארץ שפה אחת (בראשית יא, א) נשתיירה מהן פליטה.

השלום הוא ברכה לא רק בין איש לאשתו ובין חלפתא 33: לא מצא הקב"ה כלי ברכה לישראל אלא השלום שנאמר: ה' עוז לעמו יתן, ה' יברך את עמו בשלום.

גדול השלום שעליו העולם קיים 30 * 30. אמר שהקב"ה מביא על ישראל, חותמין בשלום, ב" (המשך בעמ' הבא)

הבאת שלום בין בעלי ריב מוטלת על הדיינים. ר' יהושע בן קרחה אומר 10: מצוה לבצוע, כלומר לעשות פשרה בין הצדדים, שנאמר: "אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם" (זכריה ח, טז), והלא במקום שיש משפט אין שלום ובמקום שיש שלום אין משפט, אלא איזהו משפט שיש בו שלום, הוי אומר זה ביצוע.

ואפילו כשדנים הדיינים דין אמת הם מביאים לשלום. רבן שמעון בן גמליאל אומר 20: על שלוש דברים העולם עומד: על הדין ועל האמת ועל השלום. ושלשתן דבר אחד הן: נעשה הדין, נעשה אמת, נעשה שלום. אמר רבי מנא ושלשתן בפסוק אחד: אמת ומשפט ושלוש שפטו בשעריכם.

מסופר בגמרא 21: "הוא דהוה קאמר ואזיל דאזיל מביי-דינא שקל גלימא, ליומר זמר וליזיל באורחא", הואיל ודין אמת דנו לא הפסיד כלום אלא גזילה הוציאו מידו (רש"י שם).

כן מובא במשנה 22: והקרובים (של הנדון למיתה) באים ושואלים בשלום הדיינים ובשלום העדים, כלומר שאין בלבנו עליכם, שדין אמת דנתם.

כמביאי השלום בין הבריות הצטיינו הכהנים. ובראשם אהרן הכהן. ר' אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אומר 23: אהרן אוהב שלום ורודף שלום ומשים שלום בין אדם לחבירו, שנאמר (מלאכי ב, י) תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו, בשלום ובמישור הלך אתי. הלל אומר 24: הוי מתלמידיו של אהרן אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות, שנאמר (מלאכי ב, ה) ברית היתה אתי החיים והשלום.

מדה זו של הבאת שלום ירש פנחס הכהן. רב אשי אמר 25: (לא נתכהן פינחס) עד ששם שלום בין השבטים, שנאמר: וישמע פינחס הכהן ונשי-אי העדה וראשי אלפי ישראל אשר אתו (יהושע כב, ל). בימי יהושע כאשר בני גד ובני ראובן בנו את המזבח בעבר הירדן ובקשו שאר השבטים לעלות עליהם למלחמה, בא פנחס אל בני גד ובני ראובן להשכיך שלום בין השבטים.

במדת השלום נהגו הכהנים במשמרות המת' חלפות. מובא במשנה 26: ובשבת מוסיפין ברכה אחת למשמר היוצא, ומהי הברכה? אמר רבי

כבוד הבריות

אפרים א. אורבך

דברים שנאמרו לזכרו של הרב פרופ' ישראל אברהמס ז"ל

הנפטר, אגיד מקצת דברים על כבוד הבריות — על כבוד החיים, שכן בנפטר נתקיימו דברי המשנה "איוה מכובד המכבד את הבריות" (אבות פ"ד מ"א). אם מתבוננים אנו יפה בדברי משנתו של בעל המאמר בן זומא, הרי רואים אנו כי זה התנא משיב בהגדרותיו תשובות, שהן ההיפך מהמקובל לחשוב. חכם אינו זה המוסמך והמקובל ללמד ולהורות אלא זה "הלמד מכל אדם"; גיבור — אינו בעל כוח וגבורה, שכל אחד מכיר בכוחו

הספדתי את הרב פרופ' ישראל אברהמס על-יד מיטתו, ועמדתי על מידותיו כאדם, כמלומד וכרע; ועל מעלותיו כפי שנתגלו במעשיו ובפעולותיו כרב שכיח באמונה ובמסירות בקהילות ישראל: תחילה במנצ'סטר שבאנגליה ואח"כ בקייפטאון שבדרום-אפריקה. קיימתי את דברי רבי שמעון בן לקיש: "אין אומרים בפני המת אלא דבריו של מת" (ברכות ג ע"ב). לא אחזור על דברים שאמרתי, אבל לכבודו של

(המשך מעמ' קודם)

קריאת שמע — פורס סוכת שלום. בתפילה — עושה שלום, בברכת כהנים — וישם לך שלום.³⁴

ר' שמעון חסידא אמר³⁵: מאי דכתיב כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי עי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה (זכריה ח יט). קרי להו צום וקרי להו

ששון ושמחה, בזמן שיש שלום — יהיה לששון ולשמחה. אין שלום — צום. ומאלף מה שרש"י³⁶ מפרש: בזמן שיש שלום [היינו] שאין יד אומות העולם תקיפה על ישראל.

ולכן חכמינו ז"ל היו מתפללים לשלום. רב³⁷ בטר צלותיה אמר הכי: יהי רצון... שתתן לנו חיים ארוכים, חיים של שלום. וברכה זו אנו מברכים גם היום, מדי חודש בחודשו.

- 22 סנהדרין מו, א.
- 23 סנהדרין ו, ב.
- 24 אבות א, יב.
- 25 זבחים קא, ב.
- 26 תמיד לב, ב.
- 27 ברכות יב, א.

*27 הכתנים משימים שלום לישראל בברכת כהנים: השולמית — אומרת שהכתנים משימין לה שלום בכל יום, שנאמר (במדבר ו, כז): ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם".

- 28 ברכות סד, א.
- 29 יומא עא, ב.
- 30 בית המדרש ג, 127.
- *30 דרך ארץ, פרק השלום.
- 31 סוכה גג, ב.
- 32 בראשית רבה לח, ו.
- 33 עוקצין ג, יב.
- 34 ויקרא רבה ט, ט.
- 35 ראש השנה יח, ב.
- 36 שם שם.
- 37 ברכות טז, ב.

- 1 בית המדרש ג, 127.
- 2 בראשית רבה ג, ז.
- 3 ראש השנה כג, ב.
- 4 בראשית רבה יב, ח.
- 5 ויקרא רבה ט, ט.
- 6 במדבר רבה יב, ה.
- 7 סנהדרין לו, א.
- 8 חולין קמא, א. וראה גם במדבר רבה יא, טז.
- 9 שבת כג, ב.
- 10 פאה א, א.
- 11 ויקרא רבה ט, ט.
- 12 יבמות סה, ב.
- 13 שם שם, וראה גם ויקרא רבה ט, ט.
- 14 שם שם, וראה גם ויקרא רבה שם.
- 15 גיטין נט, ב.
- 16 רש"י שם.
- 17 גיטין שם.
- 18 גיטין סא, א.
- 19 סנהדרין ו, ב.
- 20 ירושלמי תענית ד, ב.
- 21 סנהדרין ז, א.

ושגבורתו גלויה, אלא "הכובש את יצרו"; עשיר אינו זה הצובר הון ונכסים, אלא "השמח בחלקו"; והמכובד אינו זה שזוכה למעמד של כבוד ושאר-רים מכבדים אותו, אלא דווקא זה החולק כבוד לזולת — "המכבד את הבריות". אם אנו קוראים את המשנה למפרע, הרי הלימוד שאנו למדים מההגדרות שנתנו הוא, שהלמד מכל אדם הוא החכם. האמיתי, הכובש את יצרו הוא הגיבור האמיתי, ורק מי ששמח בחלקו הוא עשיר, ומכובד יכונה רק זה המכבד את הבריות והראיה לעניין אחרון באה מהכתוב "כי מכבדי אכבד ובוזי יקלו" (שמ"א, ב, ל). גם הקב"ה, שהוא מלך הכבוד, מכבד את מכבדיו ועל אחת כמה וכמה חייבים בני אדם, ויהיו חכמים, גיבורים ועשירים, בכבודן של בריות גם אם בריות אלו אינן בעלי כל סגולות אלה.

מה זה כבוד הבריות? האם הוא נתפס כשזה לגבי כל הבריות, או שמא יש בו מידות ורמות שונות? האם מונח כבוד יש לו תמיד אותה משמעות? המשנה קובעת שיעורים לצרכי האשה שבעלה חייב לספקם ובסופה נמצאת ההערה "במה דברים בעניי שבִּישְׂרָאֵל, אבל במכובד הכל לפי כבודו" (כתובות פ"ה מ"ט). בעל הכבוד הזה — ולפי נוסח אחר "מכובד שבִּישְׂרָאֵל" — הוא בהכרח בעל רכוש, שיש בידו להעניק לאשתו יותר מהמינימום הקצוב. ואין כמוהו מי שיחלוק על כך. אבל כשהמשנה קובעת שהתוקע לחברו (מכה אותו באגרוף), נותן לו סלע. ר' יהודה אומר משום רבי יוסי הגלילי: מנה. סטרו, נותן לו מאתים וזו... פרע ראש האשה בשוק — נותן ארבע מאות וזו. זה הכלל: הכל לפי כבודו. אמר רבי עקיבא אפילו עניים שבִּישְׂרָאֵל, רואין אותם כאילו הם בני חורין שירדו מנכסיהם, שהם בני אברהם יצחק ויעקב. ומעשה באחד שפרע ראש האשה בשוק, באו לפני רבי עקיבא, ותייבו ליתן לה ארבע מאות וזו. אמר לן: רבי, תן לי זמן, ונתן לו זמן. שמרה עומדת על פתח חצרה, ושבר את הכד בפניה, ובו כאיסר שמן; גלתה את ראשה, והיתה מטפחת ומנחה ידה על ראשה. העמיד עליה עדים, ובא לפני רבי עקיבא אמר לו: רבי, לזו אני נותן ארבע מאות וזו? אמר לו: לא אמרת כלום". החובל בעצמו, אף על פי שאינו רשאי —

פטור; אחרים שתבלו בו, חייבין (ב"ק פ"ח מ"ו). על-פי מסקנת הבבלי "תנא קמא לקולא קאמר", פי' הרמב"ם בפיה"מ "כל השעורים הללו הנוכחים הם תכלית מה שיהיה לאדם נכבד מאד, אבל אם היה אדם פחות ערך פוחתין לו מאלו השעורים ואינו משלם לו אלא לפי כבודו". ורבי עקיבא חלק על כך ואמר "שכל ישראל שוין בדינים אלו". וכבר בפיה"מ פסק הרמב"ם "ואין הלכה כר"ע בהשוותו כל אדם" וב"משנה תורה" (הל' חובל ומזיק פ"ג ה"א) פירש יותר: "במה דברים אמורים במכובד, אבל אדם שהוא מבוזה ואינו מקפיד בכל אלו הדברים וכיוצא בהן, אינו נוטל אלא לפי מה שראוי לו וכמו שיראו הדיינים, שהוא ראוי ליטול, לפי שיש בני אדם כעורין, שאין מקפידין על בושתם וכל היום מבזים עצמן בכל מיני ביוז, דרך שחוק וקלות ראש או כדי ליטול פרוטה אחת מן הלצים המשחקים עמהם". האריך הרמב"ם בלשונו אבל לא למותר. רבי עקיבא אומר "אפילו עניים שבִּישְׂרָאֵל, רואין אותם כאלו הם בני חורין שירדו מנכסיהן", אבל האם הת"ק אמר: שעני שבִּישְׂרָאֵל לא יכול להקפיד על כבודו, בה במדה כעשיר. לפי דעת הרמב"ם אפשר לומר שגם הת"ק סבר כך, אלא שהוא בא להוציא בדבריו "הכל לפי כבודו" אדם שהוא מבוזה לפי שיש בני אדם כעורין והם מוכנים לבזות עצמם, כדי ליטול פרוטה אחת; ואלה לא דוקא עניים ברכוש אלא עניים בדעת. אבל גם אדם כזה נוטל לפי מה שראוי לו. במעשה שבא לפני רבי עקיבא מדובר באשה — ולא ידוע כלל אם היתה ענייה — שבוזה עצמה, כדי לזכות במעט שמן. רבי עקיבא השיב, כי המקרה דומה לחובל בעצמו, הגם שהדבר אסור, הרי הוא פטור, אבל אחר שיחבול בו חייב, כדין כל חובל בחברו. כך אסור לאדם שיבוזה עצמו, אבל המבוזה אותו דינו כדין המבוזה כל אדם אחר; הגם שחייבים גם בכבודו של המבוזה את עצמן והמזלזל בעצמו, הרי מן שמבנה עצמו חשוד הוא בודאי שיוזלל גם באחרים. ואמנם הבבליין, דהיינו שאין מקפידים על הבושה, פטור לים על-פי ההלכה לעדות (רמב"ם, הלכות עדות פי"ח ה"ה ע"פ קידושין מ, ע"ב).

חמורים הדברים שנאמרו נגד "המתכבד בקלון חברו". הוא אין לו חלק לעולם הבא (ירוש')

חגיגה פ"ב ה"א, ע"ז ע"ג, ורמב"ם, הל' תשובה פ"ג הי"ד; והרמב"ם מנה אותו בין אותם חמישה דברים שהעושה אותם אין חזקתו לשוב מהם. והוא מסביר: "המתכבד בקלון חבירו אומר בלבו שאינו חטא לפי שאין חבירו עומד שם ולא הגיע לו בוש ואלא ביישו, אלא ערך מעשיו הטובים וחכמתו למול מעשה חבירו או חכמתו, כדי שיראה מכללו שהוא מכובד וחבירו בזוי". (הל' תשובה פ"ד ה"ד). ה"מתכבד" הוא זה שאינו ראוי לכבוד ורוצה להגיע אליו על ידי הבלטת ערכו הכרוך בכזיון חברו.

כבר על-פי מה שאמרנו לעיל, אין המונח "כבוד הבריות" כולל את סימני הכבוד החיצוניים: שררה וגדולה, שכן מצווה אדם לברוח מפניהם¹ ור' אלעזר הקפר אמר: "הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם" (אבות פ"ד מ"א), בודאי שאין כבוד מעין זה כלול במונח "כבוד הבריות".

"חייב אדם לחלוק לחבירו את הכבוד הראוי לו" כדברי ר' אליעזר "יהא כבוד חבירך חביב עליך כשלך" (אבות פ"ב מ"י). ופירשו באבות דר' נתן (פרק טו עמ' 60): "כיצד מלמד, שכשם שרואה את כבודו כך יהא אדם רואה את כבוד חברו; וכשם שאין אדם רוצה שיצא שם רע על כבודו, כך יהא אדם רוצה שלא להוציא שם רע על כבודו של חברו". הרמב"ם כולל את הדברים "מצווה על כל אדם לאהוב את כל אחד ואחד מישראל כגופו, שנאמר: "ואהבת לרעך כמוך". לפיכך צריך לספר בשבחו ולחוס על ממונו כאשר הוא חס על ממונו עצמו ורוצה בכבוד עצמו². אבל הרי אדם, כפי שאמרנו, אינו צריך לרצות בכבוד עצמו ואם כן איך הוא יכבד את חברו בדרך שאין הוא רוצה בה. כאן נלמד מן הסמוך לו: הוא חייב לחוס על ממונו חברו, כשם שחייב לחוס על ממונו עצמו, והרי על ממונו עצמו אינו רשאי לחוס בשעות שהוא נדרש לעשות צדקה ולגמול חסדים, אלא הגטיה לחוס על ממונו טבועה בו, ובשעה שהוא צריך לעשות מעשים טובים חייב הוא להתגבר על טבעו. וכן הדבר לגבי כבוד. הנטיה לרצות בכבוד עצמו בו טבועה, באדם; כדי שלא להיות רודף כבוד, חייב הוא להתגבר על נטיתו הטבעית; כלפי הוולת

מוטל על האדם לשבחו ולכבדו. הרמב"ם שנה מלשון המקור, שכן בו נאמר: "ואהבת לרעך כמוך כלל גדול בתורה, בן עזאי אומר: זה ספר תולדות אדם — כלל גדול ממנו, שלא תאמר הואיל ונתבזיתי יתבוה חבירי"³. לפי זה ניתן היה לאמר שהפסוק "ואהבת לרעך כמוך" אין ללמוד ממנו, שאדם הנוהג בעצמו בדרך ביזוי, שאסור לנהוג בו בדרך זו, בעוד שאנו למדים זה מהפסוק השני כדברי ר' תנחומא "אם עשית כן, דע למי אתה מבזה, בדמות אלהים עשה אותו". אבל הרמב"ם בדעתו את טבע האדם, שרוצה בכבוד עצמו ניסח את מצות אהבת ישראל על דרך החיוב⁴. בסוגיות אחדות שבתלמוד הבבלי חוזר המאמר "גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה"⁵. והמדובר לא רק בענייני ממון כגון זקן ואינו לפי כבודו, שפטור מהשבת מציאה ומחובות פריקה וטעינה (ב"מ ל ע"א), אלא גם באיסורים, ולא רק באיסור מדרבנן אלא באיסור מדאורייתא, בשב ואל תעשה ובמת מצוה אפילו בקום ועשה (ברכות כ, ע"א ורש"י ד"ה שב ואל תעשה), ולפי הירוש' כבוד הבריות דוחה לא תעשה שבתורה גם בקום ועשה.

חשיבות של כבוד הבריות מחייבת במיוחד את המנהיגים, את השופטים והדיינים. אחרי שהרמב"ם מנה את סמכותם של בתי דין ואת דרכי הענישה המסורים בידיהם הוא מוסיף "ובכל יהיו מעשיו לשם שמים ואל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו, שהרי הוא דוחה את לא תעשה של דבריהם וכל שכן כבוד בני אברהם יצחק ויעקב, המחזיקין בתורת האמת, שיהיה זהיר שלא יהרס כבודם אלא להוסיף בכבוד המקום בלבד, שכל המבזה את התורה גופו מחולל על הבריות והמכבד את התורה גופו מכובד על הבריות" (הל' סנהדרין פכ"ד ה"ט). סיים הרמב"ם את דבריו בהבאת דברי ר' יוסי במשנה (אבות פ"ד מ"ח), אבל בעוד שבפירושו למשנה פירש "כבוד התורה — שיכבד מצוותיה בהראותו השתדלות בעשייתם ויכבד את החכמים נושאים ואת הספרים שנתחברו בה". הרי, בהלכותיו הוסיף, שכבוד התורה תלוי במדת זהירותם של חכמים בכבוד הבריות. ואם נדייק יפה בדבריו "וכל שכן בני אברהם יצחק (המשך בעמ' הבא)

הדרשה ביהדות ארצות הברית

שלמה דוד גולדפרב

סייד" ומשכונות יהודיות אחרות כמו ברונוביל ועוד, נחפז להשיג מקומות ישיבה באולם הענקי של "קארגי הול" מקום שם כיהן ודרש ראביי סטיפן ווייז. בגלל "ציונותו" מחל לו הציבור הניו-יורקי על נוהגים הריפורמיים שהיו לו לורא... כי ראביי ווייז השתמש בבימה שלו (כידוע הוא היה בלתי-תלוי ב"בעלי-בתים"...) לחוות דעה ולהשמיע על עמדתו בדברים שעמדו ברומם של העולם האמריקני והיהודי. הוא היה, כמו שכינה את עצמו, ה"טריבון" של ארצו ועמו— גם האמריקני וגם היהודי. לזכותו ייאמר (וייזכר) כי גאוותו ותגנתו על עם ישראל — בכל מקומות מושבותיהם — הידהדו בקולות חוצבי-להבות— אש בין היהודים — והנוער — שדאגו וחרדו לגורל עמם, שהרי לפעמים קרובות, נכוו מגחלתם של שונאי ציון וישראל (לדוגמא, בימי הנרי פורד הזקן שהפיץ את הפרוטוקולים של זקני ציון ורק קולו ומחאותיו של ווייז השתיקו את

היחס אל הדרשה בקהילות ארצות-הברית השתנה בדורנו מן הקצה אל הקצה. הדברים אמורים בייחוד על בתי-כנסיות הריפורמים, וחלים גם על השמרניים, ובמידה ניכרת גם על האורתודוקסיים. גם אם נגביל את ההשוואה למאה הנוכחית נמצא, כי במחצית זו הצטיינו הרבנים הריפורמים בארה"ב כדרשנים ממדרגה ראשונה. זו היתה התקופה של כוכבי-אמנות ההטפה ב"טמפל"ס המפוארים בכרכי אמריקה. הלא הם: סטיפן ווייז, יהודה מגנס, הלר, סילברמאן ועוד. דרשותיהם קסמו לא רק לאנשי-קהילותיהם (שהתפארו בהם לאין ערוך) אלא שגם משכו את יהודי-"עמך" להאזין לדבריהם, הנאמרים בהדר, בלא-מעט תיאטריאליות, ובסגנון מלוטש — בעת תפילות ביום הראשון שהיה אז היום המכובד והמקובל לתפילות ציבור.

זכורים אותם הימים בהם קהל די-גדול משכים בשעות הבוקר של יום הראשון לבוא מ"איסט-

קל וחומר ומה אם כך חס הק"ב על הרשעים קל וחומר על כבודן של צדיקים" (ספרא קדושים פ"י ה"ו).

והריני מסיים במה שפתחתי: "איזהו מכובד, על הבריות שנ' כי מכבדי אכבד".

(המשך מעמ' קדם)

ועקב המחזיקין בתורת האמת", הרי הזהיר לפני זה גם על כבודם של אחרים ומצאנו מקור לדבריו בדברי הספרא "וכי למה אמרה התורה להחריב את המקומות ולאבד את האילנות (שבהם עבדו ע"ז) מפני שמזכירין גנותו של אדם, והלא דברים

בר"ר כד ז, עמ' 236, ועל סדר המאמרים שלפנינו שם ראה בהערת תיאודור, הערה 12, וברור ססדר המאמרים שונה, כדי להסמיך לראשונה את מאמרו של ב"ע לפסוק.

בעל מדרש הגדול לויקרא, עמ' 488, שלא ספק השתמש כאן בדברי הרמב"ם, הביא את לשונו "שיאהב את חבירו כגופו ויספר בשבחו" אבל השמיט את המלים "ורוצה בכבוד עצמו".

ברכות יט ע"ב וש"נ והגרי" אגל, גליוני הש"ס שם הוסיף גם ביצה לב ע"ב שם נאמר "משום כבודו לא גזרו רבנן".

ראה ירוש' ברכות פ"ג ה"א וע"ב, וראה ל' גינצ' ברג, פירושים וחידושים בירוש', עמ' 102—103.

- ראה ערובין יג ע"ב, תנחומא ויקרא ג, ובירוש' ע"ז פ"ג סה"א י"בוא מי שרץ אחר הכבוד אחר זה שברח מן הכבוד". הפתגם השגור בפי הבר" יות "כל הרוחף אחר הכבוד הכבוד בורח ממנו" נמצא רק בספרים מאוחרים, ראה אהרו היימן, אוצר דברי חכמים ופתגמים, עמ' 318, והוא על-פי התנחומא הנ"ל: כל מי שרוחף אחר שררה שררה בורחת ממנו וכל מי שבוח משררה שררה רודפת אחריו.
- הל' דעות פ"ו ה"ג ולפי נוסחאות אחדות (ראה משנה תורה, הוצאת מוסד הרב קוק, ח"א, עמ' קסח); "ורוצה בכבודו כמות שהוא רוצה בכבוד עצמו".

בזמן שהדרשה היתה המבחן והקובע בעמדתו של הרב הנאורי באמריקה.

אותו הדבר אנו מוצאים גם בזרם הרבנות השמרנית בארצות-הברית. בהשפעתו של הדר' שכטר קמו והתפתחו דרשנים-מטיפים למופת, הגדולים שבהם שעודם בחיים אתנו הם: הרב דר' ישראל גולדשטיין והרב דר' ישראל לוינטל (וכן הרב דר' שלמה גולדמאן וזכרוננו לברכה). גם הם הגיעו לגדולתם ולכסאות-כבוד בזכות כח-תיאורם בפה, ובגלל פעולותיהם לטובת הציונות וארץ ישראל. כדרשן קוסם ומשפיע הצטיין ביחוד הרב ישראל לוינטל, שהקסים את קהל שומעיו מכל קצו-ברוקלין והשפיע הרבה על הדרשנים מכל הזרמים. ספריו נודעו לתהילה ונבלעו בין פרחי-הרבנים לסוגיהם "כבכורה בטרם קץ". גם אל דרשותיו נהרו בלילות-שבת האורטודוקסים והקונסרבטיבים כאחד, נאומיו ופעולותיו למען הציונות הם גלויים וידועים. הרב ישראל גולדשטיין שוכן עמנו בירושלים ופעולותיו לנגדנו ככל תחומי בנין הארץ והתרבות, והכל בא מכת כחות הדיבור שסופו מעשה. ואשר להרב שלמה גולדמן המנוח גם הוא קנה לו שם עולם בדרשותיו ובנאומיו. כל-כולו היה דרשן ומטיף בחסד. גם הוא הגיע למדרגות גבוהות בשרות הדיבור הרב-חב, כנשיא ההסתדרות הציונית באמריקה, כפאר הלשון העברית וכמלומד חשוב. (אין כל ספק שאני משמיט גדולים וטובים אחרים, אלא שקצר המצע מהשתרע.)

ומה בימינו אנו? האם עוד תופסת הדרשה מקום בראש? חוששני, כי הדרשה ירדה-ירדה פלאים בסדר עולמו של בית הכנסת. אמנם יש ויש דרשנים ומטיפים המהנים את שומעם, אך אין בארצות הברית אישים בימתיים (מטיפי ה"פלט-פורם") ממדרגה ראשונה כמו ה"ראשונים". ואם גם נמצאים כאלה, הרי שהדור החדש איננו מחשיב את הדרשה כבשנים קדמוניות. אמנם רוב המנהיגים בארצות הברית, שפועלים למען מדינת ישראל ועושים למען יהדות הגולה, הם רבנים מכל הזרמים, שיש ביניהם גואמים מצויינים. אך הדרשה בתור דרשה איננה הקובעת את חשיבותם וגדולתם. הנני מונה ביניהם את הרב יוסף (המשך בעמ' הבא)

האנטי-שמי הזקן (שנשטטה...) וגם הכריח אותם להתנצל ברבים). בל נשכח את הימים של גאותם של הנאצים בעולם, שכרבות האוימה וההיסטוריים כן גברה שאגת-האריה של ראביי ווייז, וכן השמיע ברמה ובתוקף את צערם ומרירותם של בני-ישראל בכל מקומות מושבותיהם. ככה נת-קבל כראש המדברים של עמנו.

זכורני אותו הלילה שבא לעיר סמוכה לאולבני, נ.י. (מקום שכינתהי ברבנות) "בליל-הבדולח" — הלילה שבו שרפו הגרמנים מאות בתי-כנסיות בברלין — נהפך ראביי ווייז לחיה פצועה, לאם שכולה, ליהודי הנצחי... דבריו חצבו להבות אש והרעישו את הקהל עד היסוד. אכן, צדקו קדמונינו: הדעה והדיבור לחי עולמים — מחיים העולם... וחיים לעולם...

בימי של ראביי ווייז עשו להם כנפיים בבימות הדרשה מספר הגון של ראביים רפורמיים, ביניהם מפורסם ביותר ראביי אבא הילל סילבר. מפני שמקום משכנו היה בקליבלנד, רחוק מגיו-יורק, לא ניתן לציבור הרחב שבאמריקה לבקר בהיכל ולשמעו תכופות את דרשותיו המהוללות, שגם הן הושמעו בבוקרי יום ראשון. מפי עדים מהימנים שמעתי שהטמפל (כך נקרא בפיי-כל) היה כליל-תפארת, והופעתו של ראביי סילבר היתה תיאטרלית למופת. אך מפעם נקרא-נקרה לניו יורק, ואז זיכה את הקהל בקסמי-לשונו ובברק אידיאותיו. הוא היה מרצה בחסד. אחד מחבריו מימי נעוריו סיפר לי, כי בימי לימודיו באוניברסיטה וב"היברו יוניון קולג'" שהה אבא הילל סילבר שעות רבות בפני הראי כדי לשנן כל דיבור ודיבור שעליו היה להוציא בפני קהל בימי-לימודיו. היתה כאן "הכנה דרבה..." ואכן נהרו אל הרצאותיו המונים לאלפים, בכל מקומות-ביקוריו. מי ישכח את הופעותיו ורוב-כוחו לפני האו"ם למען הכרת זכות עם ישראל על ארץ ישראל?

נמצאנו למדים, כי גם סטיפן ווייז וגם אבא הילל סילבר קיבלו את מרבית הכנותיהם לגדולות בעולם הגדול (גם של העמים וגם וביחוד-שלנו) בכוח הדיבור-הדרשות מעל בימות בתי-הכנסיות שלהם. אמנם חיו ופעלו הגדולים האלו

נוסח "על הכל" בהוצאת ספר תורה

שרגא אברמסון

כאן בבמדבר⁴, ולא נחלקו אלא בפירוש פסוקים מסוימים, שאלה מפרשים שם ה"א לקריאה ואלה בדרך אחרת. ומה שכתב כאן רב יהודה בן בלעם, הלך בעקבות רב יונה בן גנאח בספר הרקמה, מהדורת וילנסקי עמ' קא: ויוסיפו ה"א לקריאה בכמו הצבי ישראל (שמואל ב א יט), אשר פירושו: פאר ישראל; האמור בית יעקב (מכה ב ז), תרגומו הנקרא בית יעקב; הדור אתם ראו דבר ה' (ירמיה ב לא); האשה המנאפת (יחזקאל טז לב) אשה זונה; האויב תמו חרבות לנצח (תהלים ט ז); בן מי אתה הנער (שמואל א יז כח); יגער ה' בך השטן (זכריה ג ב); היושבת בגנים (שה"ש ח יג); הקהל חקה אחת לכם (במדבר טו טו); האזינו השמים (דברים לב א); עלו הסוסים והתהללו הרכב (ירמיה מו ט), עלו סוסים ושישו בשמחה עצומה מרכבות). ועוד שם ברקמה עמ' לה: ה"א היא קריאה כאמרו הדור אתם ראו,

כתב רב יהודה בן בלעם בפירושו לבמדבר טו טו: הקהל חקה אחת, ה"א הזאת (של הקהל) היא לקריאה והיא מעוטת המציאות² במובן זה; כמו הדור אתם ראו דבר ה' (ירמיה ב לא), האמור בית יעקב (מכה ב ז), האשה המנאפת (יחזקאל טז לב)³, היושבת בגנים (שה"ש ח יג). ומי שלא ישים לב שהוא לקריאה, לא ידע ענין דברי הקדמונים בסדר קריאת התורה: הכל יתגדל. ויש אומרים (בדיוק: ואמרו אנשים) כי הם (הקדמונים) רוצים לומר: על כל יתגדל, וכיוצא בו באופנים שאינם נכונים, אלא ה"א לקריאה. והמובן שהוא קורא לאומה (לקהל) ואומר להם כי שם ה' יתגדל. הלא תראה מה שאמרו: הכל תנו עוזו לאלקים. וזה (הפירוש) ברור למי שמתבונן.

שיש ה"א קריאה במקרא, מקובל כמעט על כל המפרשים והמדקדקים, חוץ מראב"ע בפירושו

אתו בתורה ובחכמה, מעין ראשון והוא הרב הגאון רב יוסף דוב סולוביצקי. הגנה הוא כן מושך וקוסם שומעים ומוקירי דרשותיו מגיעים לאלפים. אלא שהוא איננו רב דרשן במובן הרגיל... הוא יחיד במינו ובדורו.

לבסוף, יש להוסיף כי בחוגים הלא-אורטו-דוקסיים, נוטלים הרבנים גם הם חלק בראש בכל הפעולות למען ארץ ישראל ולמען טובת הקהילות (לאירגוניהם ולמוסדיהם) בגולה. ביני-הם מלומדים ויודעי-צב (הדלת פתוחה והבית צרויה...). הלא הם ארתור לליבלד ויואכים פרינץ (מבין הריפורמים), ארתור הרצברג ובן-ציון בוקסר (בין השמרנים). יש ביניהם מלומדים בדרגת פרופיסורים באוניברסיטאות. אך המדובר במאמר זה הוא על הדרשה, ערכה ומקומה בבית-הכנסת ויחס הקהילות והקהל אליה. מבחינת זאת אין הדרשן עומד כיום במקום כבודם של הראשונים...

(המשך מעמ' קודם)

לוקשטיין מזרם האורטודוקסי, וחברו לדעה את הרב עמנואל ראקמאן; שניהם פועלי-גדולות כידוע והם דרשנים בהסד. אך מי ישכים בבוקר של יום שבת וילך מחוץ לתחומו לשמוע את דרשותיהם? גם הם וגם הרב נחום לאם אהובים על קהילותיהם בדרשותיהם, ואלו אורחים שמו-דמנים לבתי כנסיותיהם (לרגל "בר-מצוה" וכדו'-מה), אין שום ספק שהם נהנים מדבריהם, אלא שכאמור, הדרשה איננה עוד ראשונה במלכות בית הכנסת. והראיה: בחורי-ישיבות ובעלי-בתים יודעי ספר לאלפים ולרבבות בוחרים להתפלל בשבתות ב"שטיבלאך" או בבתי כנסיות שהדגש בהם הוא על שעורים בתלמוד.

בעודנו עומדים בפרשת האורטודוקסיה מן הראוי לראות מי ומי לקח את מקומו של מאס-ליאנסקי והרב שלום ראבינוביץ וזכרונם לברכה? אמנם יש ויש אחד ומיוחד, תהלה לאל, שכוחותיו

האשה המנאפת, האמור בית יעקב (לזה האחרון, עיין שם עמ' שיא: האמור בית יעקב במקום הקרוא). ואף בספר השרשים שלו כתב בן גנאח כיצא בו. כגון בשרש פרש, לירמיה מו ד: ועלו הפרשים ספק קריאה (אתם הפרשים), ספק ה"א הידיעה, עיין שם. ובמקור הערבי של ספר השרשים לבן גנאח, שרש הלל, עיין הערת באכר במהדורת ספר השרשים (כמו שהעיר כבר וילנ-סקי במהדורה החדשה של ספר הרקמה עמ' תרח—תרט).

ורב יהודה בן בלעם עצמו מפרש בפירושו למקרא כמה פסוקים שיש בהם ה"א שהיא לקריאה. כגון לירמיה מו ט עלו הסוסים והתהוללו הרכב, שהוא מציין אף ל"הפרשים" הנ"ל, ומפרש בוודאות ששתיהן ה"א הקריאה. וכן בפירושו למיכה ב ז (האמור בית יעקב); ובפירושו לישעיה סב ו: המזכירים את ה'.

אם כן, בפירוש אין חידוש רב. והחידוש הוא בעדות שהוא מעיד על נוסח התפילה בהוצאת ספר תורה, שהנוסח הוא: הכל יתגדל, ולא: על הכל יתגדל, כמות שהוא בנוסחים שלנו¹. ובמהדורת היגר של מסכת סופרים, עמ' 259, לא נרשם שום שינוי נוסח. ועדותו של בן בלעם ברורה שהרי הוא דן בנוסח ומפרשו.

ובנוגע לחלק השני, היינו הראייה מהתפילה "הכל תנו עוז לאלקים" — בנוסחי התפילה הרגילים אצלנו אומרים: הכל הבו גודל לאל-קינן, וכן הביא בטור אורח חיים סוף סימן קלד (ועיין שם בבית יוסף). ולפניו — במחזור ויטרי עמ' 72 ועמ' 157. אבל הנוסח שהביא בן בלעם מצאנוהו כבר במסכת סופרים פרק יד יב (היגר יב ו). וכן מצאנו בארחות חיים לר' אהרן מלוניל, הלכות שני ובחמישי אות ח: והמנהג הזה נוהג בכל גלילות קטלונא כשמגיע החזן להכל

1 המקור הערבי אצל פוקס, במחברתו הגרמנית: שטודיון איבר אבו זכריא יחייא (ר' יהודה) אבן בלעם, בנספחים עמ' vi-vii. דברים אלו כתבתי לפני שנים אחדות, ועכשיו הופיע פירושו של בן בלעם לבמדבר, דברים במהדורת מערבי פרץ, אוניברסיטה בר אילן, תש"ל. אף שם נדפס המקור הערבי ואף תרגום ערבי והערות לפי דרכו.

2 בדיוק: והיא גופלת מעט. 'נפל' במובן זה נמצא הרבה.

תנו עוז לאלקים מגביה הספר ומראה הכתב לעם. (וליתא בכל בו, שהוא כמו קיצור של ארחות חיים, בראש הפרק על "דין הוצאת התורה ודין הקריאה וברכותיה").

ואף בכמה מחזורי תפילה ספרדיים, כגון תפלת כל פה, של ספרדים באמשטרדם, שנת קרוב ה' לכל קראיו עמ' עא; באהלי יעקב דף קח ב ובמחזור קאטאלאן, שאלוניקי התרפ"ו, חלק א דף קיח ב (ושם ליתא על הכל יתגדל), ועוד כיצא בהם.

נחזור אפוא, לחלק הראשון: העדות על הכל יתגדל, והנה אף כאן אנו יכולים להביא עדות נוספת לנוסח זה שלא זכחה לתשומת לב: בספר אבודרהם, סדר שחרית של חול ופירושה, הוצאת לוינ-אפשטיין דף לה ע"ד כתוב לאמר: ועולה בספר לחיבה ואומר הכל יתגדל וית-קדש, יש מפרשים כי הכל היא מדה בשמים ששמה 'כל', וזהו וה' ברכ את אברהם בכל ז', וזה הפי' אינו מתישב על הלשון שהרי אחרי כן הוא אומר שמו של מלך מלכי המלכים הקב"ה. והנכון בעיני כי הכל הוא מדבר כנגד הצבור, כלומר אתם הצבור כלכם אמרו יתגדל ויתקדש שמו של הקב"ה לפי שברא העולם כמו שמספר והראיה על זה מה שאמר אחרי כן הכל תנו עוז לאלקים. ובמסכת סופרים גרס על הכל יתגדל ונכון הוא. הננו רואים מדברי אבודרהם שהנוסח "הכל יתגדל", היה מקובל בסביבתו ומביא מה שפירושו אחרים את הנוסח. האחרים הם בעלי קבלה. והוא מפרש בדרך אחרת. ופירושו שלו הוא תיבה בתיבה מה שכתב רב יהודה בן בלעם! אין זה יוצא מן הכלל למי שמצוי בספרות ימי הבינים, שמחברים כותבים בשם עצמם מה שמצאו בדברי אחרים. אלא שזכינו למצוא חבר לנוסח בודד בתפילה³.

3 והעיר פוקס, כנ"ל עמ' xxviii, שרב יצחק ב"ר אליעזר בס' הרקמה, ליטוטורבלאט של ה"אור-ינט" כרך שביעי עמ' 708 מביא בשם בן בלעם פירוש אחר ביהוקאל: אמר ר' יהודה בן בלעם ז"ל שההא שבמלת האשה איננה להכרזה מפני שלא אמר תחת אישך תקחי את זרים. פוקס משער שבו בלעם פירש כך ביהוקאל וחזר בו בפירושו לתורה.

(המשך בעמ' הבא)

יין קפריסין, חמר חורין, מי רגליים

שמואל הכהן וינגרטן

יין קפריסין

בברייתא במסכת כריתות (דף ו' א'), ששולבה לתפילת יום יום, אנו שונים: תנון רבנן, פיתום הקטורת: הצרי והציפורן — — — בורית כרשינה — — — יין קפריסין — — — אם אין לו יין קפריסין, מביא חמר חוריין עתיק — — — בורית כרשינה ששפין (רש"י: מושחין) בה את הציפורן, כדי שתהא נאה. יין קפריסין, ששורין בו את הציפורן, כדי שתהא עזה. והלא מי רגליים יפין לה, אלא שאין מכניסין מי רגליים למקדש. יש מהמפרשים שדרשו סמוכין. כמו ש"א הסממנים: הצרי והציפורן, הלבונה, מור וקציעה וכו' מיני בושם הם, הרי גם יין-קפריסין מן הדין יהיה מין בושם בדומה להם. כבר ברש"י (כריתות שם) אחרי פירוש, שיין-קפריסין הוא, יין "שבא ממקום ששמו קפרס",

הוא מביא גם פירוש אחר, "יין-קפריסין שעושין מקפרא של אילן ששמו קפרס כגון הצלף והקפ"רס" וכו'.

וכך שנינו במשנה מעשרות (פ"ד מ"ו): רבי אליעזר אומר, הצלף מתעשר, תמרות ואבינות וקפרס (קפריסין). והרב ברטנורא מפרש: תמרות, — יש מפרשין הפרת, אבינות הוא עיקר הפרי, — וקפריסין הוא שומר הפרי.

על יסוד משנה זאת מובא בשיטה מקובצת (בהשמטות על מסכת כריתות דף ו'): "והר"י ז"ל פירש שהוא שם פרי כדאמרין בפרק כיצד מברכין (ברכות ל"ו א'), צלף, גדלים בו אבינות וקפריסין והיוצא מהם נקרא יין-קפריסין כמו יין-קפריסין כמו יין-תפוחים ויין רמונים — — — והוא חזק מאד כדאמרין בפרק אין צדין (דף כ"ח ב'), שלשה עזין הן — — — ויש אומרים אף

(המשך מעמ' קדמ)

4 וחזר על זה בספר מאזנים, עיין לקמן הערה 5.
5 וכתב ראב"ע במאזנים שער נודעים: "וכלל אומר שאין בלשון הקדש סימן קריאה רק הענין יורה עליו, כמו אברהם אברהם וכן הקהל חקה אחת לכם ההא של הידיעה היא". ופירוש דבריו: שאין אותיות מיוחדות שמשמשות לסימן הקריאה, אבל ברור שיש פסוקים שצריך לפרש תיבות מסוימות בהם שהן לקריאה. וזאת כוונתו בישיעה א ד: הוי גוי חוטא, כי הוא אינו כמו אוי (כמות שחשבו אחרים) אלא הוא סימן קריאה ועיקר המלה מגזרת היה בעבור שמצאנו הוי הוי ונוטו הוי ציון המלטי (זכריה ב' י"א; ופירש שם ראב"ע: לשון קריאה וכו'). והוא מה שכתב בדברים טו כב: הטמא והטהור, והטעם כמו קריאה אתה הטמא או הטהור, כמות שפירש לנכון רב יוסף טוב עלם בפננת פענח שם: שאין הכוונה לקריאה ממש שהרי כבר פירש ראב"ע בפרשת שלח לך וכן במאזנים שאין הא לקריאה בלשון הקדש. וכך צריך לפרש אף מה שכתב ראב"ע בפירוש שיר השירים ח יג בפעם השלישית, היושבת בגנים: "את כנסת ישראל כמה יתאו המלאכים לשמוע את שיריך", שהוא פירש את הענין ולא את הה"א.

ב"צחות" מהדורת ליפמאנן דף יח ע"ב כתב ראב"ע: ודרך אחרת יקראו הה"א אנשי הדקדוק הה"א הקריאה, כמו הקהל חוקה אחת לכם. ולנכון העיר המהדיר שזוהי דעת המדקדקים, ולא של ראב"ע.
ועיין "ראב"ע המדקדק" לב"ז באכער עמ' 103.
6 וכן למשל אף בסדור רב עמרם גאון, וברוקח, הלכות שבת ס" כג וכן בס"י ריח ורכה, ועוד ראשונים. ובמחזור ויטרי עמ' 156 מפרש: על הכל פ[נסוק] ה[וא] בדניאל (יא לו) כי על כל יתגדל, ועיין שם עוד בעמ' 157. וידוע ספר בשם "על הכל", שענינו מנהגות, ופותח את הקדמתו בזה הלשון: "על הכל יתגדל ויתקדש וישתבח" וכו'. וגדפס ב"הגרין" ספר שביעי עמ' 79.
7 בראשית כד א. והרמב"ן בפירושו שם הוזכר מדה זאת, עיין שם.
8 במחזור רומא, שד"ל ח"א דף כב ע"ב, בסדר קריאת התורה, לאחר כמה פסוקים שאומרים לפני קריאת התורה — מסומן: ה כ ל. וכוונת הציון הזה היא ל"הכל הבו גודל לאלקינך", משום שיש שלא אמרו "ותגלה ותראה" אלא "הכל הבו גודל", כמו שנמצא שם חלק שני דף לט ע"ב: "יש קהלות שאין אומרים ותגלה ומתחילין הכל (מ)הבו גודל".

צלף באילנות והמשקה היוצא מהם עז מכל משקה פירות.

כך מפרש גם היעב"ץ בסידורו: "יין-קפריסין, משקה חזק ועז דומה ליין בחזקו. נעשה מפירי קפריסין הגדלים באילן צלף. כ"ה העיקר". לפי פירושים אלה, יוצא איפוא שאין יין-קפריסין, יין ממש הבא מאי קפריסין, אלא מיצו של פרי הצלף ששמו קפריסין וקראו למיץ זה יין-קפריסין בדרך השאלה.

חמר חורין

"ואם אין לו יין-קפריסין, מביא חמר חורין". האלטרגטיבה הזאת שבברייתא מקשה קצת על פירוש יין-קפריסין הנ"ל. הרי במבט ראשון אנו מבינים בחמר חורין, יין ממש. ההיקש מחייב איפוא שגם יין-קפריסין יהא יין ממש. אלא, שאין הדבר כה פשוט לפי שנראה במבט ראשון. הרמב"ם בהלכות כלי המקדש (פ"ב ה"ה) פירש חמר חורין, יין לבן. ממילא יוצא שהוא מפרש גם יין-קפריסין יין ממש.

רבי ברוך הלוי אפשטן, בעל תורה תמימה מדייק ושואל: "המלה חורין, מורכבת מן שתי מלין "חור" ו"ין" והוא יין לבן — — — אבל לפי זה מיותרת המלה יין. (היינו המלה "חמר" שפירושו יין) והיה צריך להיות "מביא חורין" (בספ"ר "ברוך שאמר").

את הקושיא הזאת שמעתי גם מהרב שלמה בלאזר ז"ל בשם אביו הגאון מפטרסבורג ז"ל. בשמו מסר פירוש על המלה חורין, שהיא אינה הרכב של שתי מלים "חור" ו"ין", אלא פירוש המלה הוא חורין, אחר, כמו סטרא חורינא. יהא איפוא פירוש חמר חורין, — יין אחר.

יש מפרשים את המלה חורין, כשם מקום. היעב"ץ בסידורו מפרש חמר חורין "חורין יש אומרים יין לבן מלשון חור — — — ואינו רחוק אצלי שכך נקרא על שם מקום הנקרא חורן שבכ"תוב סוף ספר יחזקאל (מ"ז ט"ז וי"ח) ששם גדל. היינו חורן שבגבול א"י על יד דמשק. כמקביל לסידור מפרש היעב"ץ כך גם בהגהותיו על הש"ס (בבא בתרא צ"ו ב') על שאלת הגמרא, חמר חורין מהו? הוא אומר: "דחורין הוא יין משובח מאד — — — על שם מקומו נקרא". ישעיה פרס

גם מזהה את המקום שחורין הוא בסוריה 120 ק"מ מצפון לדמשק שיינו היה משובח (ידיעות החברה לחקירת א"י חוב' י"ב ע' 164).

לפי פירושים אלה סולק אמנם כפל הלשון, חמר — יין, אבל לא פתרו את הקושי שבהשואה לפירוש המלה קפריסין לפי הסוברים שאינו יין ממש.

ברם, אם נהיה נאמנים לשיטתנו שכל הסממנים היו מיני בושם וכשם שייין-קפריסין אינו יין ממש גם חמר חורין אינו יין ממש, אלא מין בושם, נסלק את כל הקשיים מדרכנו. והרי ידוע לנו שגם המקרא נדרש כמין חומר, (וראה קדושין כ"ב ב') היינו כבושם מריח, ונוכל לפרש גם כאן שחמר הוא עשב שריחו נעים וטוב. ואנו מוצאים באמת בערוך (וראה גם בערוך השלם), ערך 'חמר' שמפרש 'חומרתא דפילון', "פרחים ועשבים של ריח טוב".

יהיה איפוא פירושו של חמר-חורין, — בושם אחר.

מי רגליים

יש מהמפרשים הסוברים שהמדובר במי-רגלים ממש וסומכים בכך על כמה מקורות בש"ס. בגמרא שבת (פ"ט ב') מי רגלים עד מ' יום (על פי הגהת הב"ח) בראש השנה (ל"ג א') בענין נקוי וצחצוח שופר: מים או יין אין, מי רגלים לא. וכן נדה (ס"ב א') זבחים (צ"ה א') ועוד. ובמקורות אלה המדובר הוא במי רגלים ממש. וכך פירש גם היעב"ץ בסידורו פירוש ראשון "מי רגלים, כמש"מען".

מכל המקורות הנ"ל גם יוצא שהשימוש במי רגלים, היה לענין נקוי וכביסה וגם חפיפת הראש. וכפי שנאמר בתוספתא סוף בבא מציעא: חופף אדם ראשו בנתר ובמימי רגלים. מתוך כך בא בעל הסידור "סידור לדגמא" (מאת הרב פאפו. אכסמפלאר נדיר ונמצא בספרייתו של מר נפתלי בן-מנחם) לידי מחשבה, שטעות נפלה בברייתא בכריתות בריפותו של סדר הסממנים. לפי דעתו מקומה של בורית כרשינה, צריך להיות אחרי יין-קפריסין ומי רגלים יפין לה, הוא התחליף לבורית כרשינה (רש"י: בורית-סאבון), שהוא חומר לנקוי. (המשך בעמ' הבא)

תפלת חובה ובתר צלותא

משה י. שטרן

תפלות שהן כלולות בסדרם של כל קהלות ישראל אל וישנן נהוגות אצל חלק מהן; אחרות הושטו ואחרות נוספו. השנויים הקיימים בנוסחי התפלה מוכיחים על תהליך ארוך של גיבוש סדרי תפלה, כפי שהם בידנו. תהליך זה נמשך עד לתקופות המאוחרות של ימינו.

רב עמרם גאון ד"א תרי"ח—תרל"ו (858—876) סידר את האב־טיפוס לסדר התפלות, כפי

נוסחי התפילה המקובלים התפתחו על יסודות שטבעו חז"ל, שבכל דור ודור, מימות עזרא ואילך כמו: ברכת יוצר אור, ברכת אהבה רבה וקריאת שמע והברכה שלאחריה וקדושה דסדרא, שעליה העולם מתקיים (סוטה מט, א). במרוצת הדורות הוכנסו שנויים ותוספות בנוסחי התפילה ונוצרו הנוסחים הארצי־ישראלי והבבלי. סדר התפלות המקובל יסודו בשני הנוסחים הללו. ישנן

(המשך מעמ' קודם)

קצת ראייה להשערה זאת יש לראות בגירסת רש"י המקדים לפרש יין קפריסין לפני בורית כרשינה. (ואמנם הב"ח מגיה ברש"י ומעמיד בורית כרשינה לפני יין קפריסין).

מפרשים אחרים אינם רוצים אף להעלות על דעתם שהמדובר מכוון למי רגלים ממש. וכך כתב הכלבו: "יש מפרשים מי רגלים, מעיין אחד הוא ששמו מי רגלים. ואי אפשר לומר מי רגלים ממש. חלילה, שלא עלה על לב אדם לשרות בהן סממני הקטורת".

בעל באר שבע (רבי ישכר דב אילנברג) על מס' כריתות, מביא את הכלבו ומתנגד לפירושו. הוא אומר: "אלו המפרשים ירדו אל מעיין שלא היה ולא גברא לשאוב מים חיים והעלו בידם מי רגלים. וחלילה וחס לפרש כן, כי שיבוש גדול וטעות גמור הוא".

בעל הגהת הרד"ל מביא את פירוש הכלבו "דשם מעיין הוא ומפני הכבוד הוא, שהשם גנאי הוא". אלא הוא גם מקשה על הכלבו: "והקשו עליו מסוגיה דובחים גבי העברת ו' סימנין על מי חטאת דפריך דהא אין מכניסין מי רגלים והביא—המקשן—מי רגלים דו' סימנין מפורש בנדה (ס"ג א') שהוא מי רגלים ממש". אבל הרד"ל, גם מתרץ את הכלבו "ואינו קושיא, דמקשינן בקל וחומר, מה מי מעיין ששמו רגלים אין מכניסין בעזרה מפני גנאי השם, קל וחומר

מי רגלים של ו' סימנין, שהוא מי רגלים עצמה". (וראה מאמר על מי רגלים מאת רבי יעקב גולדמן בספרו 'בני אשר' ע' כ"ב שקדמני קצת).

בעל התורה תמימה מזהה את המעיין שהכלבו אומר עליו ששמו היה מי־רגלים. הוא אומר: "מי רגלים, אין לפרש מי רגלים ממש, שכן היוצא מן הגוף. אבל אפשר לפרש— שהוא— "עיין רוגל" (יהושע ט"ו ז', שמאל ב' י"ז י"ז, ועוד) וענינו כובס— וכתבו רש"י ורד"ק— כי על כן נקרא מקום זה בעברית עין רוגל על שמפושפים שם הבגדים ברגלים" (בספרו ברוך שאמר). הכוונה היא איפוא למעיין "עיין רוגל" שבדרום ירושלים וכנראה קראו את מימיו, מתוך הלצה, מי רגלים ומשום כך נפסלו.

בעל שיטה מקובצת (על כריתות ו' א') מביא תוספות (בלתי ידוע), "שיש מפרשים ע"ש שכן שמו ומפני השם שהוא גנאי לא היו לוקחין אותו".

חזונו איפוא גם במי רגלים לשיטתנו, שהוא מין עשב שבמיציו היו יכולים לשרות בו את הציפורן.

אולי יש לזהות את העשב הזה עם הצמח רגיל ה, אשר במשנה שביעית (ז' א') ועוקצין (ג' ב') ומשום שהוא צמח נמוך ובני אדם דורסין עליו ברגליהם נקרא רגילה־רגלא. הלחות— המיץ שסחטו ממנו נקרא מי רגלים ולפיכך נפסל לקטור רת.

בגמרא (מגילה יז, ב) אמר רבי יוחנן ואמרי לה במתניתא תנא: מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תקנו שמנה עשרה ברכות על הסדר. בירושלמי (ברכות פ"ב משנה ד) אמר רבי ירמיה: מאה ועשרים זקנים ומהם שמנים וכמה נביאים התקינו את התפלה הזאת. רבי אחא בשם רבי יהושע בן לוי: אף מי שהתקין את התפלה הזאת על הסדר התקינו: שלש ברכות ראשונות ושלש ברכות האחרונות — שבחו של מקום; והאמצעיות — צרכן של בריות וכו'. ושם נאמר עוד: שמעון הפקולי הסדיר שמנה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. בהמשך שואלת הגמרא (שם יח, א) וכי מאחר דמאה ועשרים זקנים ומהם כמה נשיאים תקנו תפלה על הסדר, שמעון הפקולי מאי הסדיר? הגמרא משיבה: שכחם וחזר וסדרם. מכאן ואילך אסור לספר בשבחו של הקב"ה, דאמר רבי אלעזר: מאי דכתיב מי ימלל גבורות ד' ישמיע כל תהלתו? (תהלים קו, ב) למי נאה למלל גבורות ד' — למי שיכול להשמיע כל תהלתו! היינו, כדי שאדם מישראל יוכל למלל גבורות ד' תקנו תפלה סדורה. הרמב"ם (הלכות תפלה פ"א, ד) אומר על כך: כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע נתערבו בפרס ויוון ושאר האומות ונולדו להם בנים בארצות הגוים, ואותם הבנים נתבלבלו שפ"תם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשון נות הרבה, וכיון שהיה מדבר, אינו יכול לדבר כל צרכו בלשון אחת אלא בשיבוש, שנאמר: (נחמיה יג, כד): "ובניהם חצי מדבר אשדודית ואינם מכירים לדבר יהודית וכלשון עם ועם" ומפני זה כשהיה אחד מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקודש, עד שיערכו עמה לשונות אחרות. וכיון שראה עזרא ובית דינו כך עמדו ותקנו להם שמנה עשרה ברכות על הסדר. מפי הקבלה למדנו שבין כמה הנביאים שנמנו על מאה ועשרים הוקנים גם חגי, זכריה ומלאכי שנמנו על אנשי כנסת הגדולה שתקנו לישראל ברכות ותפלות, קדושות והבדלות (ברכות לג, א).

כבר הזכרנו שתפלת השמנה עשרה מורכבת משלש חטיבות: שלש ברכות ראשונות — שהן שבח לד', שלש ברכות אחרונות — שהן הודיה

שהיו נוהגים וכפי שלמדנו אבותינו. סדרי תפלה אחרים חוברו לאחריו וידועים לנו: סדר רב סעדיה גאון, ד"א תרמ"ב — תש"ב (882—942), סדור רש"י, מחזור ויטרי, סדר התפלות לרמב"ם ד"א תתצ"ה — תתקס"ה (1135—1204) ועוד. סדרי אלה כוללים, לרוב, גם הלכות תפלה, תשובות גאונים ופוסקים. רבותינו אלה כללו בטכסטם של התפלות תחנונות ותפלות שונות — תפלות יחיד של תנאים ואמוראים — כפי שמובאים בתלמודים.

בלקוטי הדברים שלפנינו התייחסנו לתפלת חובה המקובלת — תפלת השמונה עשרה, שנתקנו על הסדר ולתחנונות שנאמרו בתרצלותא — תפלת היחיד.

תפלת חובה

לפנים לא היתה תפלה סדורה וכל אחד מישראל מתפלל בכל עת שירצה וכפי יכולתו ובלבד שיקיים מצוות עשה של תפלה, שנאמר: "ועבד"תם את ד' אלקיכם" (שמות כג, כה) ומפי השמועה למדנו שעבודה זו היא תפלה שנאמר: "ולעבדו בכל לבבכם" (דברים יא, יג) אמרו חכמים (תענית ב, א; ירושלמי, ברכות פד, ה"א): אי זו היא עבודה שהיא בלב, הוי אומר זו תפלה (עיין עוד ספרי עקב מא, ד"ה "ולעבדו"). ה"כסף משנה" מסביר (רמב"ם הלכות תפלה, א), שרבינו ז"ל למד על מצוות עשה של תפלה מהפסוק של "ועבדתם" ולא מהפסוק "ולעבדו" משום ד"ל"עבדו" לאו מצוה היא, אלא סיפור דברים והזהרה בין לתפלה ובין לתלמוד ואילו פסוק זה של "ועבדתם" לא מצינו שדרשוהו לתלמוד ולכן יש לקבוע שהוא מצוה מיוחדת לתפלה.

הרמב"ם (הלכות תפלה ה"א) קובע, שזו מצוה עשה שלא הזמן גרמה. וחייב מצוה זו כך היא: שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום, ומגיד שבחו של הקב"ה ואח"כ שואל צרכיו, שהוא צריך להם, בבקשה ובתחנונה... אם היה רגיל — מרבה בתחנונה ובקשה ואם היה ערל שפתים — מדבר כפי יכולתו ובכל עת שירצה. וכן מגין התפלות, כל אחד כפי יכולתו. יש מתפלל פעם אחת ביום ויש מתפללים פעמים הרבה.

התפלות הללו על הסדר נתקנו, כפי שנאמר

(כד), שלחה לו "הכר נא" (שם כה) מיד הודה ואמר: "צדקה ממני" (שם כו) ונסלח לו על אותו עון—מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י חנון ומרבה לסלוח. (ז) כשמררו המצרים את חיי אבותינו אמר הקב"ה לישראל "וגאלתי אתכם" (שמות ו, ו) —מיד פתחו מלאכי השרת את פיהם ואמרו: בא"י גואל ישראל. (ח) כש-נצטער אברהם צער מילה, בא רפאל ורפאו—מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י רופא חולים. (ט) כשורע יצחק אבינו ומצא "מאה שערים" (בראשית כו, יב) מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י מברך השנים. (י) כשבא יעקב אבינו במצרים וראה יוסף ושמעון, ונתקבצו הוא ובניו כלם כאחד—מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י מקבץ נדחי עמו ישראל. (יא) כש-נתנה תורה לישראל ואמר לו הקב"ה למשה: "ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם" (שמות כא, א) —מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י אוהב צדקה ומשפט. (יב) כשטבעו המצריים בים פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י מכניע זדים. (יג) כשאמר לו הקב"ה ליעקב אבינו "ויוסף ישית ידו על עיניך" (בראשית מו, ד) שמח ובטח על דברו של מקום. ובשעה שנפטר יעקב מן העולם ובא יוסף ונתן שתי ידיו על עיניו ונשקו ובכה עליו—מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י משען ומבטח לצדיקים. (יד) כשבנה שלמה את בית המקדש—מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י בונה ירושלים. (טו) כשנושעו ישראל ועברו בים סוף ואמרו שירה: "ויושע ד'" (שמות יד, ל) —פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י מצמיח קרן ישועה. (טז) כשנאנחו ישראל וזעקו לאל ושמע וזעקתם, כמו שנאמר: "ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו, ותעל שזערתם אל האלקים מן העבודה" (שמות ב, כג) —מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י שומע תפלה. (יז) כשעשו ישראל המשכן וירדה שכינה ושכן בו בין שני הכרובים—מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י המחזיר ברחמי מהרה שכינתו לציון. (יח) כשהכניס שלמה ה-ארון לפני ולפנים ואמר: "ד' אלקים אל תשב פני משיחך" וגו' (דה"י ו, מב) ונתן הודאה ושבח למקום ואמר: "ברוך ד' אשר נתן מנוחה

ושלש עשרה ברכות (כולל תפלת המינים) צרכן של בריות (ירושלמי ברכות ד ד). ובמשנה בר-כות פ"ד, ג: רבן גמליאל אומר: בכל יום ויום מתפלל אדם שמנה עשרה. רבי יהושע אומר: מעין שמנה עשרה. רבי עקיבא אומר: אם שגורה תפלתו בפיו יתפלל שמנה עשרה; ואם לאו—מעין שמנה עשרה. וחייבים לא לשנות בתפלות הללו. ובדומה לכך מצינו (ירושלמי ברכות פ"ה ט, ב, תענית פ"א ה"א) "בנינוה צרכון מיעבד תעניתא. בתר פסחא (ימים שאין לצום בהם). אתון שיילין לרבי. אמר לון רבי: לכו ועשו ובלבד שלא תשנו מטביעה של תפלה".

סדר התפלות של השמנה עשרה וטעמיהן מבו-ארים ומפורשים במסכת מגילה יז, ב, ובירושלמי ברכות ב משנה ד. "שבלי הלקט" מביא אגדה מעניינת על קביעת הסדר ועל קדמות התפלה הזאת ומן הראוי להביאה: מאי על הסדר? זה סדר עולם! שכך מצינו: י"ח ברכות של תפלה מעולם היו מתוקנות זו אחר זו. כיון שבאו אנשי כנסת הגדולה כללום ותקנום כסדרם: (א) כש-ניצול אברהם מאור כשדים—פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י מגן אברהם. (ב) כשנעקד יצחק אבינו על גבי המזבח ונעשה דשן, והיה אפרו מושלך על הרי-המוריה, מיד הביא עליו הקב"ה טל והחיה אותו. לפיכך אמר דוד: "כטל חרמון שיורד על הררי ציון" וגו' (תהלים קלג, ג) —כטל שהחיה בו יצחק אבינו—מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י מחיה המתים. (ג) כשבא יעקב אבינו ופגע בשערי שמים והק-דיש שמו של הקב"ה—מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י האל הקדוש. (ד) כשבא פרעה להמליך את יוסף על מצרים, בדקו אם היה יודע בשבעים לשון. בא גבריאל ולמדו שבעים לשון—מיד פתחו מלאכי השרת פיהם ואמרו: בא"י חונן הדעת. (ה) כשעשה ראובן מעשה בלהה, פלגש אביו, נקנסה עליו מיתה, מיד חזר בתשובה דכתיב: "וישב ראובן אל הבור" (ברא-שית לז, כט), אמר ר' יוחנן: שחזר בתשובה וחיה דכתיב: "יחי ראובן ואל ימות" (דברים לג, ו) —מיד פתחו מלאכי השרת פיהם ואמרו: בא"י הרוצה בתשובה. (ו) כשעשה יהודה מעשי תמר ואמר: "הוציאה ותשרף" (בראשית לח,

על פניו יביא אסון על ראש רבן גמליאל (בבא מציעא גט, ב).

חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת, ומתפללים שעה אחת, ושוהין שעה אחת לאחר התפילה (ירושלמי ברכות פ"ה מש' א). לפי המשנה (ברכות ה, א) השהיה של שעה לפני התפילה היתה "כדי שיכוננו לבם לאביהם שבשמים". השהיה לאחר התפילה היתה מיועדת כנראה לתפלת היחיד. התחנה בה סיים מר בריה דרבינא את תפלתו — "אלקי נצור לשוני מרע" מסיימת את תפלת י"ח בנוסח שלנו. אחת עשרה תפלות בתר צלותא של תנאים ואמוראים מובאות בברכות טז ויז ונוספו עליהן בירושלמי ברכות פ"ד. כפי שהזכרנו מקצת מהתפלות-תחנונים הללו שורבו בסדר התפלות שבידינו ואלו רובן הושמטו. עובדת אסופן של הללו והבאתן בתלמודים מורה על ערכן האוניברסלי ונפוצותן במשך הדורות, בין תלמידי הישיבות, בבבל ובא"י. תפלות אלה יפות ביותר ובעלות עצמת ביטוי נשגבה. מן הראוי להביא אחדות מהן, כדי לסבר את אוזן הקורא.

תפלתו של רבי אלעזר בן פדת (ברכות טז, ב)

יהי רצון מלפניך
ד' אלקינו
שתשכן בפורנו
אהבה ואחזה ושלום ורעות
ותרבה גבולנו בתלמידים
ותצליח סופנו אחרית ותקוה
ותשים חלקנו בגן-עדן
ותקננו בחבר טוב
ויצר טוב בעולמך
ונשכים ונמצא יחול לבבנו
ליראה את שמך
ותבא לפניך קורת נפשנו לטובה.

תפלתו של רבי חייה (ברכות טז ב)

יהי רצון מלפניך
ד' אלקינו
שתהא תורתך אמנותנו
ואל ידוה לבנו
ואל יחשכו עינינו.

בירושלמי (ברכות פ"ד ב) מוסף:

... ותיוחד לבבנו ליראה את שמך
ותרחיקנו מכל מה ששנאת
ותקרבנו לכל מה שאהבת
ותעשה עמנו צדקה למען שמך.

(המשך בעמ' הבא)

לעמו ישראל וגו' (מלכ"א ח, נו) — מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י הטוב שמך ולך נאה להודות. (יט) כשנכנסו ישראל לארץ ונתקיים עליהם המקרא דכתיב: "ונתתי שלום בארץ" (ויקרא כו, ו) מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: ברוך עושה השלום. לפיכך כשבאו אנשי כנסת הגדולה תקנו בחכמתם כסדר הזה".

ברכת המינים קדומה היא ומוזכרת בכמה מקורות, שלפיהם היא היתה כלולה בתפילת השמנה עשרה ולא כברכה תשע עשרה, אך היא נתקנה בימי רבן גמליאל (השני) שבאותם הימים רבו האפיקורסים בישראל והיה מצרים לישראל ומסיתין אותם לשוב מאחרי ד'. וכיון שראה שזו גדולה מכל צרכי בני אדם, עמד הוא ובית דינו והתקין ברכה אחרת, שתהיה בה שאלה (בקשה) מלפני ד' לאבד האפיקורסים (רמב"ם הל' תפלה פ"ב, א). התלמוד (ברכות כח, א) מספר על תיקון ברכה זו: אמר להם רבן גמליאל לחכמים כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת הצדוקים? עמד שמואל הקטן ותקנה. לשנה אחרת שכחה והשקיף בה שתיים ושלוש שעות ולא העלוהו.

בתר צלותא

אם בתפלת חובה אסור לשנות מטביעה שטבעו אנשי כנה"ג, לא נמנע מהיחיד להוסיף תפלה כפי יכולתו. רבות הן התפלות — קצרות וארוכות שטבעו חז"ל לעת מצוא והן מובאות בשני התלמודים. מהן שנתקבלו ונכללו בנוסחי התפלה שבידינו — בברכות השחר, בברכת החודש, ב"סדר תחנון וכד'. תפלות ותחנונות אחרות, שנכללו במחזורים שחברו ע"י רבותינו הראשונים, לא מצאו מקומם בסדר התפלות המקובל עלינו כיום. תפלות, תחנונות ובקשות של יחיד, שנאמרו לאחר תפלת י"ח מוכרות בשם "בתר צלותא" (לאחר תפלה) ונאמרו בנפילת אפים ובפישוק ידיים ורגלים (ברכות טז, ב, טז, א, ירושלמי ברכות פ"ד ב. מגילה כב, ב). ידוע הסיפור על אימא שלום — אשתו של רבי אליעזר בן הורקנוס, אחותו של רבן גמליאל, שמנעה את רבי אליעזר מליפול על פניו (לאחר שנדיהו וחבריו נבדלו ממנו), מפני שידעה שיש בלבו על אחיה רבן גמליאל, שהיה נשיא ועל פיו נעשה, ואם יפול

על התורה ועל העבודה

חיים כהן

פתיחה

ומחולקים בין טעמים שמפסיקים לבין משרתים שאינם מפסיקים, והטעמים מחולקים ל-קיסרים, מלכים, משנים ושלישים. כאשר הקורא אינו יודע או אינו מקפיד ברוח ההפסק של הטעמים השונים—ואינו מבחין בין טעם מפסיק לבין משרת, או בין משרת לבין מלה שאין עליה טעם כלל—אינו יכול להביע את הוראת הפסק הנכונה. שמענו קוראים (גם בביה"כ ישרון) שסוברים כנראה, שהטעמים בעלי כוח הפסק ביותר כוללים: רביע ותביר (טעמים משנים); קרני פרה, תלישה גדולה ומונח לגרמי (שלישים) ואפילו תלישא קטנה—שהיא משרתת. מובאות להלן דוגמאות רק מהשיבושים הנפוצים ביותר ששמענו.

ביה"כ המרכזי ישרון בירושלים, ראוי לו להיות סמל דוגמה לנוהל ולנוהג תקין ומתוקן. הדור הצעיר, שמרבה להשתתף בקהל ביה"כ לומד בו על עריכת התפלה וקריאת התורה בציבור. רצוי, אם כן, להקפיד בעריכת התפילה וכל שכן בקריאת התורה, בביה"כ, למען שיהיה ידוע ומקובל שראוי לנהוג כפי ששמענו או כפי שראו בביה"כ ישרון. דבר זה מחייב זהירות יתרה בקביעת מנהגים.

על הקורא בתורה ועל היורד לפני התיבה להכין את עצמו מראש ולהיות בקיא בטעמי המקרא, בהלכות תפילה ובדקדוקי השפה.

על התורה

א. "ומכה אביו—ואמו מות יומת!"
כמדומני שהשיבוש הנפוץ ביותר הוא להגזים בכוח הפסק של התביר (משנה) ביחס לטפחא (מלך) שלאחריו.
דוגמה בולטת—ששמעתי בשידור רדיו, מפי אחד הקוראים בישרון, בפרשת "חקת", שנקרא ונפסק כלהלן:

דבר ידוע הוא ששינוי בפיסוק של משפט עלול לשנות הוראתו. אעפ"כ גם אלה שמקפידים להחזיר את הקורא בתורה על טעות חסרת משמעות בתנועה—אינם שמים לב לשיבושים גסים ב-פיסוק, אפילו כאשר יוצא ממנו שינוי במובן המקרא.
טעמי המקרא שונים זה מזה בכוח הפסקתם

(המשך מעמ' קודם)

תפלתו של רבי אלכסנדר (ברכות יז, א) (איכא דאמרי הא רב המנוגא מצלי)
יהי רצון מלפניך
ד' אלקינו
שתעמידנו בקרן אורה
ואל תעמידנו בקרן חשכה
ואל ידוה לבנו
ואל יחשכו עינינו.

תפלתו של רבי חייא בר וזה (ירושלמי ברכות פ"ד ב)
יהי רצון מלפניך
ד' אלקינו ואלקי אבותינו
שתתן בלבנו לעשות תשובה שלמה לפניך
שלא נבוש מאבותינו לעולם הבא.

אלה הן רק מקצת מתפלות היחיד, המוזכרות בתלמודים ובתוספתא. תפלות רבות נוספות, לב-תר צלותא ולמאורעות אחרים, מפוררים וטרם נתקבצו לחטיבה אחת. הרבה נכתב על תולדות התפלה והרבה נחקר על התפתחותה, פחות מזה על נפילת אפים ובתר-צלותא. חכמי ההלכה נדרשו בעיקר לצורת הנפילה, וההטיה שלא יראה כמשתחוה ולשאלה אם מותר לפול על רצפת אבנים (מגילה כב, ב). סדר התחנון שלפנינו בא להוסיף על בקשת הרהמים שהרשות בידי כל אחד ואחד להוסיף לאחר התפילה "אי בעי למימר דודי, אי נמי מידי בעי, רשותא בידיה".

למעשה מבחינים בקדמא כאשר היא משרתת לתביר (קדמא דרגא תביר) או לאזלא גרש (קדמא ואזלא), אבל לא מקפידים כאשר היא משרתת פשטא (קדמא מהפך פשטא). לפעמים מפסיקים בקדמא ולפעמים בפשטא, לפעמים בשניהם ולפעמים לא בזה ולא בזה.

שמעתי כדוגמה "ויקרא" — אלקים לאור — יום: ברור שלא יתכן מפסיק בין הפועל לבין הנושא בצורה כזו ולזה דוגמאות רבות הנובעות מאי־הכרה, שהטעם הראשון הוא קדמא ולא פשטא.

במגילת איכה כדוגמה יש סדרה של פסוקים המתחילים בטעמים קדמא, מהפך פשטא ונקראו כלהלן:

"היה — ה' כאויב..."

"זנח — ה' מזבחיו..."

"חשב — ה' להשחית..."

"כלו — בדמעות עיני..." (שים לב — ה"ב" של בדמעות רפה).

"ספקו — עליך כפים..."

"פצו — עליך פיהם..."

כמובן שבכל הדוגמאות לעיל המלה הראשונה מוטעמת בקדמא ואין להפסיק אחריה.

ג. תלישא קטנה היא משרתת, ואין להפסיק בה כדוגמאות:

"וייצר (ת"ק) ה' אלקיך את האדם (רביע — מפסיק)

"ויבן (ת"ק) ה' אלקים את הצלע (תביר)

"ויפל (ת"ק) ה' אלקים תרדמה (תביר)

"כי טוב (ת"ק) העץ למאכל (גרש)

וכאשר המלה המוטעמת מסיימת בתנועה פתוחה, המלה לאחריה מתחילה באות רפה, כגון:

"והיה (ת"ק) ביום הרביעי..." (ה"ב רפה)

"ויקחו אליך (ת"ק) פרה אדומה (ה"פ רפה).

ד. הטעם רביע הוא משנה וטפל ל־זקף קטן שלאחריו:

כדוגמה "ויבדל (רביע) — בין המים אשר מתחת לרקיע" (ז"ק) — הפסק גדול יותר.

"כי במקלי (רביע) עברתי את הירדן הזה" (ז"ק).

"הוא יתחטא בו ביום השלישי (תביר) — וביום השביעי (טפחא) יטהר: ואם לא יתחטא ביום השלישי — וביום השביעי לא יטהר". מ ש — על הטמא להתחטא רק ביום הג' — וביום ה' יטהר. ואילו בקריאה נכונה, "הוא יתחטא בו ביום השלישי וביום השביעי — יטהר: ואם לא יתחטא ביום השלישי וביום השביעי — לא יטהר". ד ה י נ ו — על הטמא להתחטא פעמיים — ביום הג' וביום הז'.

ניתן להביא דוגמאות בלי סוף — ונביא רק אחדים ששמענו, בעיקר מתחילת הפרשיות ש־קוראים גם בימי חול:

בפרשת "ויחי": "ויאמר אליהם (תביר) יוסף (טפחא) — אל תיראו" (בפסיק נכון). ש מ ע — ת י: "ויאמר אליהם — יוסף, אל תיראו!"

בפרשת קורח: "ודתן ואבירים בני אליאב (תביר) ואון בן פלת (טפחא) — בני ראובן". ז א. "בני אליאב" מקביל ל"בן פלת" — וכולם בני ראובן. ו ק ר א ו "ודתן ואבירים בני אליאב — ואון בן פלת בני ראובן" מ ש מ ע "בני אליאב" מקביל ל"בני ראובן" — ורק און בן פלת הוא "בני ראובן".

ובפרשת האזינו: "שחת לו — לא! (טפחא); בניו מומם (ז א. שהמום בנו ולא ב־ה') ו א י ל ו ש ו מ ע י מ: "שחת לו — לא בניו מומם" (כ — אילו המום ב־ה' ולא בנו).

ובקריאת פרשת קרבנות החג שמענו טעות חורזת (כדוגמה): "פרים בני בקר — שלושה עשר אילים שניים". כמה אילים? שלושה עשר או שניים?

ובראש חודש — "...ורביעית ההין — לכבש יין" במקום "ורביעית ההין לכבש — יין". מה משמעותו של "כבש יין" בדעת הקורא — אינני מסוגל לפענח!

ב. יש להבחין בין פשטא לבין קדמא הפשטא הוא מפסיק (משנה) ואילו הקדמא אינה מפסיקה אלא משרתת את המפסיק שלאחר־יה. אמנם, צורת הטעמים דומות, אלא לא כן מקומם בתיבה: מקומו של הפשטא תמיד בסוף האות האחרונה של התיבה ואילו הקדמא מופיעה על האות המוטעמת.

ועל העבודה

א. סמיכת גאולה לתפלה

יש חילוקי דעות בין המחבר לבין הרמ"א אם לענות "אמן" לברכת "גאל ישראל" מטעם סמיכת גאולה לתפלה. ובמנהג אשכנז נוהגים לפי דעת הרמ"א (שו"ע אורח חיים סימן סו) "ויש אומרים דעונין 'אמן', וכן נוהגין אחר הש"ץ". ובמשנה ברורה: "ה'יש אומרים' ס"ל דאפילו על ברכת עצמו". וב"באר היטב" — "והמדקדקים ממתנים ב'צור ישראל' כדי לענות 'אמן'". ומובא גם דעת הרמ"א — "דאם ירצה יוכל לכוון לסיים עם הש"ץ ואינו מחוייב לענות 'אמן'". (כמו שיש נוהגים בברכת "הבוחר בעמו ישראל באהבה" לפני ק"ש).

בכל אופן ולכל הדעות, חייבים לשמוע את סוף הברכה מפי הש"ץ, כי קיימא לו "המתחיל בברכה — אומרים — גמור" ואין דעה שלא יסיים הש"ץ את הברכה "גאל ישראל" בקול כפי שנוהגים בישורון בחול.

ב. קדושה

"אין הצבור אומרים עם הש"ץ 'נקדישך' (בנוסח שלנו — 'נקדש') אלא שותקין ומ' כוונים למה שש"ץ אומר עד שמגיע לקדושה ואז עונים הציבור — 'קדוש'. (ס' קכח—א). ואז על הש"ץ להתחיל מיד בקדושה ולא לחכות לציבור (שצ"ל 'שותקין') לאמרו לפניו. ועל הציבור לשמוע 'נקדש' מפי הש"ץ ואין שום יסוד למנהג בו מתחיל הש"ץ ב"ככתוב", הבא להביא אסמכתא למה שהוא אמר לפני זה, ואינו יכול להיות מלת פתיחה.

ג. מודים

רוב אלה שנוהגים כש"ץ קבוע בישורון אינם אומרים "מודים" בקול, אלא מדלגים עד לסוף הפסקה. ובבירור קובעת ההלכה (ס' קכד—): "וישמע מש"ץ כל י"ח ברכות מראש ועד סוף" ומעיר המשנה ברורה במקום (ס' מא) "ותאידנא שנהגין איזה חזונים (ו) לומר 'מודים' בתחלתו בלחש, לא יכול לצאת תפלתו ע"י הש"ץ, ולא ידעתי מאיזה מקום יצא להם המנהג הזה דאף דנוהגין הצבור לאמור אז 'מודים דרבנן'".

מ"מ תפלתו נתקן להוציא מי שאינו בקי וצריך לומר עכ"פ קצת בקול שיוכלו לשמוע עשרה בני אדם העומדים סביבו. (ומוכן אני להעיד שאפילו כהן שעומד הקרוב ביותר לש"ץ אינו שומע תחילת 'מודים' מפיו).

ד. ברכת כהנים

ברכת כהנים מכילה בסה"כ 15 מלים ורצוי לדייק בהברתן במיוחד שעל הש"ץ להדריך את הכהנים בברכתם. במלה ראשונה יש מתג על האות ב' ו"א יברכך ולא יברכך (כאילו היה מתג על הריש) וכן אין להאריך בתנועות הקטנות (סגול של וישמרך ושל ויחונך) אף על פי שיש להדגישן (ענין אחר).

ה. קדושה דפירה

יש מחלוקת בש"ע אם על היחיד לומר קדושה דסדרה, ובכל אופן כשמתפלל בציבור יש לאומרה בקול כדין קדושה (סימן קלב—א).

ו. הלל

יש לשים לב שאע"פ שהמלה "הושיעה" מל-עיל — המלה הצליחה — מלרע.

ז. ובהבדלה

מברך על הבשמים (ס' רצו) — והברכה היא "בורא מיני בשמים" על איזה מין ש-הוא, אף שבחול צריך לברך על כל מין כברכתו (דהיינו על עצי בשמים — "בורא עצי בשמים" ועל עשבי בשמים — "בורא עשבי בשמים"...). מכל מקום, במו"ש מברכים על הכל "בורא מיני בשמים" כדי שלא יבואו לטעות ההמון...".

כמדומני שבביה"כ ישרון כאשר באמת נמצא המון בתפלת מו"צ — חשוב להקפיד בזה.

ועל גמילת חסדים

רצוי לסיים במלה גם על גמילת חסדים. בימי חול מסתובבים אוספי נדבות בכל שעות התפלה ואע"פ שצדקה מצווה חשובה היא, אין זה מנהג נאה. הייתי מציע לגבאי ביה"כ שיסדרו קופסות צדקה ע"י הכניסה לביה"כ ויחלקו את התרומות בין העניים בשעות קבועות — כל אחד לפי צרכיו ולא ירשום להפריע בשעת התפלה.

כתב יד שולחן ה' "שלחן ערוך" על אבן העזר

מאת ר' שלמה חעלמא בעל "מרכבת המשנה"

אברהם בריק

ראשון ולישא כפיו" הל' פריה ורביה סי' ג' הל' כה א'.

הל' פריה ורביה: מכיל עשרים ושמונה דפים כתובים משני הצדדים, כתיבה צפופה מאוד. באותיות זעירות אבל קלות לקריאה. בכל עמוד 46—50 שורות ובכל שורה 15 מילים. בגמר הל' כות פריה ורביה מסיים המחבר "סילוק", ספר הלכות פריה ורביה", וכך בסיום כל פרק ופרק. המשך הכת"י הוא לפי סדר דלקמן:

הל' קונטרס עגונות: 18 דפים מלאים (36 עמודים).

הל' קידושין: מתחיל מס' י"ח "קדושין תופ" סין בחייבי לאוין" עד סי' ס"ה. 40 דפים (שמונים עמודים).

הל' כתובות: מתחיל מס' ס"ו "שיעור הכתובה לבתולה" וגומר כל הלכות כתובות.

הל' גירושין: מתחיל סי' קיט סעיף א' "לא ישא אדם אשה ודעתו לגרשה", ממשיך עד סוף סי' קנ"ד. מסיים: "סילוק הל' גיטין".

הל' מיאון הקטנה: מכיל ס"ה 2 דפים (4 עמודים מלאים).

הל' יבום: מס' קנ"ו ממשיך עד סי' קס"ט. 6 וחצי דפים (13 עמודים מלאים).

הל' חליצה: 6 עמודים.

פרד חליצה עם פירוש: 15 דפים (30 עמודים מלאים) גומר סי' קע"ו.

הל' אונס ומפתה: דף אחד.

הל' פטוה: שלשה דפים (ששה עמודים). בסוף הל' פטוה "סילוק ש"ע אבן העזר".

הל' גט פשוט: ארבעה וחצי עמודים. מסיים סילוק. 4.

כידוע חיבר ר' שלמה חעלמא (להלן רש"ח) עשרה ספרים, הידועים בשם "עשרה שולחנות עליהם הוא כותב: "כי חנני ה' להתחיל ולגמור עשרה שולחנות, אשר הכינותי בעזרת הצור זה ימים לא כבירים"¹.

כתב היד שנדון בזה, הוא אחד מתוך עשרה השולחנות ונקרא שלחן-ה' "שלחן ערוך". הוא מכורך בעור חום כהה, כתוב כתב אשכנזי, בלי שום שילשולים, ובאותיות זעירות ביותר. כמה דפים נווקו וקשה לקרוא בהם בלי מאמץ.

בדרך כלל הכ"י הוא נאה ועושה רושם טוב על כל מי שזכה לראותו. גודל הס' 10 ס"מ רוחב, 16 ס"מ אורך. בדפים אחדים הערות והגהות בכ"י המחבר.

בתחילת הספר כמה דפים ריקים. על אחדים מהם, רשמו אנשים את שמותיהם. בדף אחד כתוב: "הספר הזה שייך להרב ר' אברהם רפאל קליינמן מדאבראמיל אבי... ר' אשר קליינמן מחבר הספר "מעדני אשר"².

על דף ריק אחד, רשום: "החמד היקר הלו חיבר כבוד הרב הגדול המפורסם בפי כל הגאון-נים קשישי, מרן בעל "המרכבת המשנה", המחבר שחיבר "עשרה שולחנות" הוא השולחן החמישי, כמבואר בספר שלחן עצי שיטים מהרב הגאון המחבר זלה"ה — וא"ח" [פה מחוק וקשה לקריאה, יש להניח "ואחרים" — הכונה לחיבורים נוספים של הרש"ח] "הכותב והחותם לכבוד התורה מא' [מאת] ולכבוד הגאון זלה"ה הצעיר באלפי ישראל נפתלי הירץ בהרב הגאון עטרת הגולה מר' אשר בעהמ"ח ס' "מעדני אשר" וס' או"ח... אמר כ"ר ישראל נפתלי הירץ"³.

חסרים שער הספר ועוד כמה דפים, כנראה הקדמה או מבוא. כמו כן חסרים שני הסימנים הראשונים מהלכות "פריה ורביה" סי' א' וס"ב. כתב היד שלפנינו מתחיל: "מי שבא בזמן הזה ואמר כהן אני, אם אפשר לקרוא בתורה

בסוף הכ"י שני דפים אחרונים על ניר ריק רשומים שמות של חוקרים ומלומדים שהכ"י היה לפנייהם כגון: ד"ר פראפעסער, דוד קאופמן, פעסט. ר' שלמה באבער, הגאון פנחס הורוויץ. ועוד כמה שמות וערים וחתומות שקשה לזהותם.⁵ שמות החתומות והערים מעידות על הטילטור-לים והגלויות שעברו על כתב היד מיד ליד, מעיר לעיר, מאיש אחד למשנהו, מפולין לגליצא, ומשם לליטא, גרמניה, הונגריה, והגיע עד לת-חנה הסופית ארץ-ישראל.

את הכתב יד הביא לירושלים, לפני מלחמת העולם הראשונה, מוכר ספרים עתיקים מאונגריה — הרב ר' אפרים פישל איצקוביץ ז"ל שהציע אותו למכירה להרב ר' חיים יהודה ליב אוארבך (להלן החי"ל אוארבך, ראש ישיבת "שער הש-מים" בירושלים, אביו של ר' שלמה זלמן אוארבך שליט"א, ראש ישיבת "קול תורה", ירושלים). הוא היסס לקנותו כי חשש לזיוף. רק לאחר שה-מוכר הוכיח ע"י חתומות ואישורים מרבני הונ-גריה שכתה"י הוא כתב ידו של רש"ת, הסכים הרב חי"ל אוארבך לקנותו. והוא כותב: "הכת"י הזה היחידי בעולם המיוחס לרבינו הגאון בעל המחבר "מרכבת המשנה" וצוקלה"ה, נמסר לי לצמיתות מאת הרבני הישיש ר' אפרים פישל איצקוביץ ג"י מק"ק חוסט, וכעת בפעיה"ק ת"ו ומסר לי גם את כל התעודות והכתבים מאת הרבנים... ובוגי אלה דמסהדי, ביקר סהדותא על אמיתת עצם הכ"י".⁶

הרב הרחי"ל חשב שעם הדפסת חלק מהכת"י יתפרסם הספר בין הלומדים וימצאו גם תומכים שיאפשרו הדפסת יתר חלקי הספר. "ספרי זה החלק הא' ימצא חן בעיני רחימי ומוקירי רבנו, נדיבי אחב"י שיתמכוני בידם הנדיבה, ואבנה ע"י להוציא לאור יתר חלקי הספר".⁷ לצערנו הרב, טרם קויים מאוויי של הרחי"ל וכה"י הנ"ל, היחידי בעולם, רב הכמות ורב האיכות, שנשאר לנו מאת רש"ת, מחכה לגואל, שיוציאו לאור. התעכבתי במאמרי זה על תיאורו של הכת"י, תוכן סדר ההלכות, טילטולו מיד ליד ומעיר לעיר, כי מתוך זה אפשר לקבל מושג מה על ערכו הרב וחשיבותו של הכת"י שהניח אחריו המחבר הגאון, "בעל מרכבת המשנה".

כל העבודה הקדושה הזאת מחכה למוסד מחקר לספרות תורנית או לתלמיד חכם הבקי בספרי הלכה שיפענח הכת"י, להכין אותו לדפוס ול-הוציאו לאור.¹⁰

(המשך בעמ' הבא)

השפעת יהדות הגולה על נוהגי בתי הכנסיות בארץ

יעקב יהושוע

ספר תורה, מיד נגשים אליו חבריו ולוחצים את ידו ומברכים אותו.

לחיצות ידיים מופרזות, ונשיקות באמצע התפילה וביחוד בשעת קריאת התורה, יש בהם משום פגיעה בקדושת המקום. אלו הם מנהגים צרפתיים זרים לרוחה המסורתית של הארץ ולירושלים, בפרט שבתי הכנסת שלה היו ידועים ביראת כבוד ובפשטות הליכות. הסיבה לכך היא, לדעתי, מעוט המתפללים מבני הארץ. ורצונם של העולים החדשים, מבני ארצות המזרח בכלל ומבני צפון אפריקה, להמשיך באותם מנהגים שנהגו בהם בארצות גלותם. כך כשעלה רב לתורה נהגו אנו התינוקות לגשת אליו, לאחר שעלה לתורה ולנשק את ידו. חבוקים ונשיקות לא ידענו.

סבורני, כי הנהלות בתי הכנסת חייבות לדון בתופעה זו, הזרה לרוחה של ארץ ישראל ולהורות לבני העליה החדשה לחדול מלחיצות ידיים, חבוקים ונשיקות, בתפילה ובאמצע קריאת התורה, ולהשאיר את "התופעות הצרפתיות" הללו לאחר תום התפילה.

(המשך בעמ' הבא)

כל המבקר כיום בבתי הכנסיות של בני עדות המזרח הותיקים מוצא בהם נוהגים שהביאו אתם עולי ארצות הגולה וביחוד עולי צפון אפריקה. נוהגים אלו גראים לנו, ילידי הארץ, בני ישוב הישן, כיוצאי דופן ומוזרים שנפשנו סולדת מהם ואינה יכולה להסתגל אליהם. בשנת 1964 התפללתי באחת השבתות בבית הכנסת של עולי אל-ג'יריה ששכן באחד האולמות של בית הספר התיכוני למורים של חברת כל ישראל חברים בפריו. ומה השתוממתי לראות את העולה לתורה מנשק, לאחר ששב למקום מושבו, את כל יחידי בית הכנסת, הקרובים והרחוקים כאחד. "פעולה" זו נמשכה דקות ספורות והפריעה בעד קריאת התורה.

מנהגים אלו, של לחיצות ידיים ונשיקות, זרים לנו ילידי הארץ שהורגלנו על פשטות התפילה ללא צרמוניות. נהגנו לברך אדם שעלה לתורה בברכת "חוק ברוך", ובזה הסתפקנו, ואילו היום ניגשים אליו יחידי בית הכנסת ולוחצים את ידו כאילו חזר "ממבצע" חשוב או שעשה מעשה נכבד. והרי בסך "עלה לתורה" ככל גובראין יהודאין. אדם שנתכבד בפתיחת ההיכל או בנשיאת

(המשך מעמ' קודם)

- 1 ראה: בהקדמה. לספר "שלחן עצי שטים" לר' שלמה העלמא. להלן רש"ח, ברלין תקכ"ב.
- 2 ס' "מעדני אשר" להרב ר' אשר קליינמן, לעמ' בערג, תקצ"ז.
- 3 ראה: יקר סהדותא בספר "חכם לב" להרב רח"ל אוארבך, ירושלים, תרפ"ז.
- 4 ראה: לעיל, הערה 1.
- 5 כתיב השמות בידיש, כפי שכתבו המחברים בהוצאות הראשונות לספריהם.
- 6 ראה: וזאת למודעי: בספר "חכם לב" עמ' ב.
- 7 בהקדמה שם "חכם לב".
- 8 שם עמ' ג.
- 9 שם עמ' ד.

10 כתב-היד היה לפני הרב הראשי רבי יצחק הלוי הרצוג ז"ל ועיין בה. נעשתה בשעתו גם התחלה לפענח את הכתב-יד. ידידי הרב גולדמן, מי שהיה מזכירו של הרב ז"ל יודע גם על העתקת כמה חלקים מתוך הכת"י במכונת כתיבה. לצערנו הרב עם פטירתו של הרב הדגול ז"ל נפסקה הפעולה והמעט שנעשה גם כן אבד. וראה מאמרי "גורל כתבי יד של רש"ח, סיני כרך ס"ט עמ' רס"ב.

בהודמנות זו אני מביע את תודתי העמוקה להרב ר' שלמה זלמן אוארבך שליט"א בעד אדי-בוותו הרבה שהרשה לי לעיין בתוך הכ"י וגם העמיד אותו לרשותי לזמן מה.

יהודים ברובע המוסלמי בעיר-העתיקה בירושלים

אהרן בי"ר

מגורים

בשנת כ'ת"ר' (1860) בעת שהוקמה השכונה הראשונה מחוץ לחומות ירושלים העתיקה, היה מושב היהודים בין החומות בשני מקומות — ברובע הנקרא עד היום "הרובע היהודי", וכן בתוך הרובע-המוסלמי. היהודים גרו ברובע-המוסלמי, עד לרבע הראשון של המאה העשרים, ואילו ברובע-היהודי עד למלחמת השחרור, י"ט אייר תש"ח, כאשר הרובע היהודי נפל בידי הלגיון הערבי של עבר-הירדן.

ראוי לציין, שרוב היהודים ברובע-המוסלמי גרו בבתי המגורים שברובם היו בבעלות יהודית, בעוד שהיהודים שגרו ברובע-היהודי, גרו לרוב בבתי ערביים, על פי "חוקה". חלק גדול של הבתים בהם גרו יהודים, בשני הרובעים, לא היו

בתים פרטיים, אלא של כוללים, ישיבות או גופים ציבוריים.

היהודים, תושבי הרובע-המוסלמי בעיר-העתיקה, התרכזו ברובם ברחוב חברון, המכונה היום מעלה-חלדיה, חלקו רחוב הקירמי, וחלקו רחוב הגיא (מצפון לרחוב השלשלת). בראשית המאה הזאת ישבו ברחוב חברון בלבד כ-850 משפחות! קיימת השערה שמספר המשפחות היהודיות ברובע-המוסלמי מנה כ-1,000. רוב המשפחות היו ברוכי ילדים.

תושבים

הישוב היהודי בעיר העתיקה, ולאחר מכן בעיר החדשה, התפתח מהר מאד במאה התשע-עשרה ובמאה העשרים. מ-3000 יהודים שהיו בירושלים

(המשך מעמ' קודם)

הערת העורך:

המנהג לנשק ידי העולה לתורה אינו מנהג צרפתיים (או "תופעות צרפתיות").

א' מנהג מקובל היה בבבל, שכאשר עולה האב לתורה בנו, נכדיו וחנניו קמים לכבודו. לאחר הקריאה, כאשר האב חוזר למקומו, הם נגשים אליו ומנשקים את ידיו.

ב' אצל יהודי כורדיסטן נהוג שבר-מצוה לאחר הקריאה יורד מהתיבה ניגש לחכם ונושק ידיו ואח"כ ידיו אביו, קרוביו וזקני העדה.

ג' יהודי לוב נוהגים בדומה לנהוג בבבל. השוני הוא שהבנים וכו' עולים אל האב לתיבה, לאחר סיום הקריאה, מנשקים ידו ומקבלים ברכה. תו. הם גם נוהגים לעמוד על רגליהם כל זמן הקריאה ועד גמר הברכה ע"י האב.

הבר-מצוה ניגש תחילה לנשק ידי האב ואח"כ ידי החכם ויתר בני המשפחה והאישים החשובים. ד' יהודי מרוקו נוהגים דיוק כמו יהודי בבל,

בני העולה לתורה נשארים בעמידה עד לאחר סיום הקריאה והברכות ע"י האב.

ה' יהודי תוניס נוהגים בענין נשיקת ידי האב העולה לתורה כמנהג יהודי מרוקו.

ו' אחינו בגלות תימן נהגו, שבניו ואחיו הקטנים של העולה לתורה עומדים כל זמן הקריאה.

שבטי ישראל שנוהגים כמנהג עדות המזרח, מקפידים, גם בארץ, על נישוק ידי האב העולה לתורה. מתוך כבוד לחשובי ביהכנ"ס ישנם הנוהגים לנשק גם ידיהם של אלו. ברבות הימים, נעשו כל באי ביהכנ"ס חשובים, ישנם לכן כאלה הנוהגים לנשק את כל הנקרה בדרכם חזרה למקום ישיבתם בביהכנ"ס.

נראה, שכל עוד מתקיימים בתיכנ"ס נפרדים לעדות ישראל, אי אפשר יהיה לבטל מנהג שנתקבל במשך דורות בארצות הגולה, גם אם מנהגים אלה נראים מוזרים לנו — לידי הארץ ובני הישוב הישן.

בשנת תק"ס (1800), (לעומת 4000 מוסלמים וכ-2750 נוצרים), הגיע הישוב בשנת תרצ"א

(1931), שהיא שנת פרעות ביהודי העיר-העתיקה, ל-51 אלף, מתוך כ-90 אלף תושבים בעיר. בזמן הביניים: בשנת ת"ר (1840) היו בעיר כ-5000 יהודים, ומספר המוסלמים פחות מהם בכ-500 נפש, מספר הנוצרים היה כ-3500.

בשנת כת"ר (1860), היא השנה בא יצאו לראשונה לגור מחוץ לחומות העיר-העתיקה, היוו היהודים רוב בירושלים, ומספרם הגיע לכ-10,000 תושבים. עשרים שנה לאחר מכן הגיע מספר היהודים ל-17 אלף נפש, מתוך כשלושים אלף בעיר כולה, ובשנת תר"ן (1890) היו בעיר 25,000 יהודים מכלל 40 אלף תושביה, כאשר מספר התושבים הנוצרים והתושבים המוסלמים שוה פחות או יותר. בשנת תרפ"ב (1922), שנה לאחר פרעות הערבים ביהודי ירושלים העתיקה, גרו בירושלים רבתי כ-34,000 יהודים, בעוד המוסלמים והנוצרים יחד רק כ-28 אלף נפש.

פרנסה

פרנסתם של תושבי העיר היתה דלה ועוני רב שרר ברוב המשפחות, עד כי רובן נזקקו לתמיכות, אם ממשפחותיהם בחוץ-לארץ ואם ל"חלוקה" של הכוללים, אלה שתורחם היתה אומנתם נתמכו ע"י הישיבות. רבים נצטרכו לעזרת אחיהם בקיבוץ נדבות. יהודי חו"ל שלחו כספים למוסדות צדקה בארץ. כספים אלה קיימו משפחות רבות.

אוכל וביגוד

האוכל היה בצמצום ברוב המשפחות. החקלאות לא היתה מפותחת ורק תוצרת מעטה היתה מאלה שגידלו חקלאים ערבים. לכן המבחר היה מצומצם והאוכל לא היה מגוון. רבות המשפחות אשר סבלו מחסור של ממש ורבים רעבו ללחם. את המעט שהיה, היו חייבים לחלק לפיות רבים. הביגוד גם הוא לא היה מתחלף חדשים לבקרים. בגד כל עוד לא נתבלה לגמרי היו מטליאים אותו טלאי על גבי טלאי עד שיצא מכלל שימוש. למרות זאת מספרים זקני ירושלים שהבגדים היו לרוב נקיים ביותר והיתה הקפדה על נקיות.

תפילה

רוב תושבי העיר שמרו בהקפדה על המצוות. היו הולכים להתפלל שלוש פעמים ביום לבית-הכנסת וכן מקיימים שיעורי תורה בבית-הכנסת או בישיבה, או לומדים ב"חברותא" בביתם, בנוסף לבחורי ישיבה הרבים, עוד נזכרים להלן, היו בעיר גם משכילים, אך גם הם נהגו לרוב מנהגי יראים.

שכנים

יחסי השכנות עם הערבים היו לרוב טובים. תוכיח העובדה שבפרעות תרפ"א (1921) היו ערבים שנעמדו בפתחי בתי שכניהם היהודים, למען יחשבו שדיירי הבית הם ערבים. כך הם הצילו משפחות יהודיות לא מעטות. אך למרות השכנות הטובה, עזבו הרבה יהודים לאחר אותן הפרעות, את בתיהם, ורק מעטים נשארו לגור ברובע הערבי. יתר משפחות היהודים עברו לעיר-החדשה, או לבתים ברובע היהודי.

עזיבה

עד מאורעות תרפ"ט נשארו עדיין משפחות רבות לגור בין הערבים, בתוך הרובע-המוסלמי, אך לאחר המאורעות הללו עזבו כולן את הרובע המוסלמי, על-פי דרישת ה"הגנה".

חזרה

בשנת תרצ"א (1931) נעשה ניסיון ע"י הוועד-הלאומי לכנסת-ישראל, להחזיר יהודים לרובע-היהודי שברובע-המוסלמי, לקריאה נענה כ-150 משפחות. הוועד-הלאומי שילם בעבורם את שכר-הדירה, ולפעמים למשך שנתיים מראש. כן קיבלו החוזרים תמיכה לצרכי מכולת. עם מאורעות תרצ"ו (1936) בעיר-העתיקה, עזבו אחרוני היהודים את הרובע-המוסלמי, ועד אחרי מלחמת-ששת-הימים שוב לא גרו יותר יהודים ברובע זה. אף ביקורים ברחובות מסויימים ברובע זה לא נעשו. לכמה סימטאות ורחובות צרים קראו "די טרעפענע געסלאך" — רחובות הטריפה, חלקם בגלל כנסיות של נכרים, וחלקם בגלל הפחד מן הערבים.

השכרה

לאחר הפינוי, הושכרו הדירות והמוסדות שפוגו מיהודים לערבים, גם כדי שלא יהרסו מחוסר בדק-בית, או על-ידי מהרסים ערבים. שכר-הדירה נגבה מהם בדרך כלל לשנתיים מראש. הערבים שילמו שכר-דירה עד תש"ח (1948). לאחר מלחמת-ששת-הימים החלו בעלי-הבתים לגבות שוב שכ"ד מן הערבים הגרים בדירותיהם.

חנויות

החנויות שברובע שימשו דרך-כלל לצרכי אוכל, ומעטים מהם לבתי-מלאכה-זעירה: גגרים, גפרים, טחנות קפה וכד'. חנות ספרים לא היתה. בגדים היו קונים מן הערבים, או בעיר החדשה. בעיית הפרנסה, היתה, כאמור, קשה, אך היו גם פועלים ובעלי מלאכה, פקידים ובעלי מקצועות אחרים, אשר מצאו את פרנסתם, לרוב מחוץ לכותלי העיר-העתיקה.

טבילה

להשלמת חיי הדת ברובע-המוסלמי, ראוי לציין כי המקואות לטבילה היו ברובן ברובע-היהודי. ברובע-המוסלמי היתה מקווה טהרה כשרה במאמ"אל-עין, בקרבת רחוב חבורן, ואחינו הספרדים היו המשתמשים העיקריים בו. כן היתה מקווה טהרה בחצר הישיבה של כולל "שומרי החומות".

מוסדות

בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית היו כ-20 בתי-כנסת ברובע-המוסלמי, וכן כ-6 ישיבות. מספר בתי הכנסת היו:

גורג'ים 3, ויזניצר 1, חיי-עולם 2, כולל גליציה 3, כולל מערביים 2, מר יצחק די לרוזה 1, משה שאמי 1, נחמת ציון 1, פישל לפין 1, רייסין 1, שומרי החומות 2, שמולייזר 1, תורת חיים 1, תפילה למשה 1.

ואלו הישיבות שהיו:

העגונה, חיי-עולם, מערביים, רייסין, שומרי החומות, תורת חיים.

באב חאטא

שכונה נוספת של יהודים היתה במקום הנקרא "באב חאטא", כיום שער-הסליחה, מצפון להר-הבית, וממערב לשער-השבטים, הידוע לנו ליד שער-האריות. השטח שקנו היהודים במקום זה נועד להקמת בתים חדשים, אך בעקבות מאורעות תרפ"א (1921) לא הצליחו לפנות את הבתים הישנים ולהרסם. באותה שכונה גרו יהודים רבים, וגם בית-כנסת היה להם, וכן היה שם תלמוד תורה שהוחזק על-ידי "עץ-חיים".

מזוזות

ראוי להוסיף, כי עד היום ניכרים שרידי הישוב היהודי, הן בבאב-חאטא, והן ברחוב חבורן וסביבתו, על פי השקערוריות במזווה הימנית של פתחי-הבתים — המקום למזווה! כיום רבות הן הכניסות ופתחי-הבתים שבהם החליפו הערבים את האבן, בה היתה קבועה המזווה, באחרת, כדי שלא יבואו לטעון שהבית הוא בית יהודי.

אגב, מספרים שבין הערבים מהלכת אגדה האומרת, כי כל מי שאוכל מזווה שבושלה במים, יוליד תאומים... וזו הסיבה, כך מוסיפים, שהערבים הוציאו את כל המזוזות ממקומן, ולא נשארה מזווה אחת לפליטה, לא ברובע היהודי ולא ברו-בע המדובר!

מוסדות

מלבד מוסדות התפילה, התורה, הציבור והחסד, היו מוסדות נוספים ברובע-המוסלמי, כגון ה"חצר-רות": חצר ראנד, חצר גאליציה, חצר ויטנברג, חצר חבצלת ועוד. ברשימת הכוללים שמנינו לעיל ציינו רק את אלה שהיו בהם בית-כנסת או ישיבה, או שניהם כאחד.

כן היו ברובע בתי-דפוס, ואף יצאו לאור ברובע עתונים וכתבי-עת בעברית. גם מוסדות שונים אחרים היו ברובע, אם לפרסום, ואם מוסדות של "מתן בסתר", של הכנסת-כלה, וכד'.

קדושה

החיים ברובע היהודי תססו, וכאמור יחסי השכנות בין היידיים היו טובים, והכל כמובן עד יעבור (המשך בעמ' הבא)

על הקדיש

ב"שבלי הלקט" (ערוגה א' ח') כתוב: "הקדיש תחילתו בלשון עברי וסופו בלשון ארמי" ומביא טעם לדבר בשם ר' שלמה זצ"ל (רש"י) "לפי שהשם המיוחד הנכתב ביו"ד ה"א עיקר קריאתו בלשון ארמי וקמוץ הוא, כי הוא השם המיוחד לעבודה. ובעולם הבא יקרא בארמית ככתבו שנאמר: ביום ההוא יהיה ד' אחד ושמו אחד" וכו'.

טעם נוסף מובא ב"שבלי הלקט", בשם גאון אחר זצ"ל: "שעל שם העצב אומר אותו בלשון ארמית, כדי שלא יבינו המלאכים מה שרוצין לומר ויערבבוהו, שלא יעלה למעלה עבור העצבון הגדול של מעלה..." ואילו המלים שאינם של עצב נאמרים בלשון עברית. במחזור ויטרי פ"ז מביא ג"כ טעם זה ומוסיף: "לפי כי עצבו רב יש למעלה בשעה שעונין למטה יהא שמיא רבא מברך".

ועוד טעם לדבר: "שבמי השמד גזרו שלא יאמרו 'שמך הגדול מבורך', לכן הנהיגו לאמרו בלשון ארמי, שלא היו תאויבים מכירין בו. ואע"פ שבטלה השמד, לא רצו להחזיר הדבר לישנו בלשון עברי, כדי שלא ישתכחו הנסים והנפלאות וכדי לעשות פומבי לדבר" ע"ש.

טעות גם לקבוע גרסא של בעל חפץ חיים ב"משנה ברורה", כי שם הוא קובע הלכה "ויאמר הדל"ת דיתגדל ויתקדש בצירי כי הוא עברי ולא תרגום" והיא תואמת את הנאמר לעיל.

נראה, שמנגנון רבותינו הקדמונים היה לאמר בקדיש את המלים שהן עבריות, ובדואי תחילת הקדיש, בניקוד עברי המלים שהיו בלשון ארמית בניקוד ארמי.

משה י. ששון

הניקוד למלים יתגדל ויתקדש והציוין ר' נפתלי בן-מנחם נזקק במאמרו "מנהגי ישרון" (חוב' לח, 28) לצורה הנכונה של הניקוד למלים יתגדל ויתקדש והציוין. מסקנתו היא, שהקדיש חובר כולו בלשון תרגום והאומר יתגדל ויתקדש — בצירי משנה מהיגוי ארמי להיגוי עברי, שאינו משתלב בהמשך הארמי.

נראה, שבענין זה לא שייך מנהג או גרסא. קודמנו ניגו הסבירו למה מתחיל הקדיש בעברית. וכך נאמר במחזור ויטרי ט': "יתגדל לשון הפסוק הוא (יתזקאל לח, כג) "והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גוים רבים, וידעו כי אני ד'" (על מלחמת גוג ומגוג), וכך הוא מתחיל בלשון עברי ולא בלשון ארמי וכן משמעו: יתגדל ויתקדש שמו של הקב"ה לעתיד לבא, שיהא שמו הגדול מגדול ומקודש דכתיב "וידעו כי אני ד'", שמעכשיו לא כשהוא נכתב הוא נקרא, כי הוא נכתב ביו"ד ונקרא באל"ף דל"ת וכו'. ובתוספות ברכות ג' א, ד"ה "ועונין יהא שמיא הגדול מבורך" מסבירים: "וגם מה שאומרים העולם: לכך אומרים קדיש בלשון ארמית לפי שתפלה נאה ושבה גדול הוא, על כן נתקן בלשון תרגום שלא יבינו המלאכים ויקוין מתקנאים בנו. וזה אינו נראה, שהרי כמה תפלות יפות שהם בלשון עברי. אלא נראה, כדאמרנו בסוף סוטה מט, א, אינו העולם מתקיים אלא אסדרא דקדושתא ואיהא שמיא רבא דבתר אגדתא; שהיו רגילין לומר קדיש אחר הדרשה והיו שם עמי הארצות ולא היו מבינים כולם לשון הקודש, לכך תקנתו בלשון תרגום שהיו הכל מבינים, שזה היה לשונם".

(המשך מעמ' קדם)

זעם, ושוב אחרי שעבר הזעם. רבים תמהו שלמרות הפרעות והרציחות ביהודי הרובע ע"י שכני הם הערבים והפגיעה בבתייהם, הם שבו לגור בתוך תוכי הערבים. הסיבה לכך היא שכנראה שאפו היהודים לגור ולחיות בקרבת מקום המקדש, בספירה של קדושה גבוהה ככל האפשר, בחיים עילאיים, בירושלים העיר בחר ה' לשבתו.

"שערי צדק"

ראוי להזכיר שבעבור בית-החולים "שערי-צדק" נרכש בניין ברובע-המוסלמי, אולם נמכר עוד טרם שימושו למטרתו.

כן ראוי להזכיר מוסדות שנוסדו בעיר-העתיקה ברובע-המוסלמי, ועברו לרובע היהודי, או יצאו אל מחוץ לחומות: "בית-היתומים דיסקין", בית החולים לחולי נפש "עזרת-נשים", בית התבשיל — התמחוי".

*

המחזיר שכינתו לציון, יחזיר שוכניו לציון, ותי-בנה ירושלים, מלבר ומלגו, מצפון ומתימן, מים ומקדם, ותגדל להיות כנבואת זכריה הנביא: "כה אמר ה' צבאות — עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים, ואיש משענתו בידו מרוב ימים; ורחובות העיר יימלאו ילדים וילדות, משחקים ברחובותיה, אמן!

לתת לאומרי קדיש נוסח מדויק ביד, עם תרגום, כדי שיבינו את התפילה הקדושה הזאת.
אדרן ביי

הערה לענין הכריעה בקדיש
במחזור ויטרי פרק י' אמר רב נחשון רבא
מתיבתא: כריעה שכורע בקדיש כיון שאמר "יתגדל
ויתקדש שמיא רבא" — כורע. "בעגלא" — כורע.
"ויתעלה ויתברך שמיא" — כורע. עושה שלום במרו-
מיו ושל רשות היא זו וכו'.
ובסרע"ג יח, והכי אמר ר' נחשון ריש מתיבתא:
כריעות שכורעין בקדיש כיון שאמר "יתגדל ויתקדש
שמיא רבא" — כורע. "בתיכון וביומיכון ובחי דכל
בית ישראל בעגלא ובזמן קריב" — כורע. "יתברך
וישתבח" — כורע. "שמיא דקודשא בריך הוא" —
כורע. עושה שלום — כורע ושל רשות היא. והללו
ארבע כריעות כנגד ארבעה שמות שיש בפסוק (מלאכי
א, יא) כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול וגו'.
מ. י. ש.

יגדל ויתקדש
בגליון לח, כותב מר נפתלי בן-מנחם "מנהגות ישרון",
שיש לאמר בקדיש יתגדל ויתקדש, בפתח, ולא בצירי.
היות ובבית כנסת ישרון מתפללים לפי נוסח הגר"א,
ירשני להסב תשומת הלב לסידור "אשי ישראל" עפ"ד
מין הגאון מוילנא, לחלק "ספר מעשה רב" מאת
הגר"א, סימן נד: "נוסח הקדיש יתגדל ויתקדש שני
הדלתין בצירי כדעת רש"י בלקוטי פרדס שהוא לשון
עברי. כריעותיה הכ"ף בדגש. מברך הרי"ש בפתח כי
הוא פועל ללשון ארמי ואם יאמר הרי"ש בצירי יהא
בינוני פועל ללשון עברי ויהי' היפך המכוון. ויתעלה
שמיא דקודשא ב"ה ואין אומרים ויתהלל. וצריך לומר
קודשא ב"ה כאחד. תתקבל צלותתון הלמד בחולם וכן
הה"א דכל ישראל".
סימן נה, נוגע לעניין עניית אמן יהא שמיא רבא.
סימן נו: "אין לכרוע שום כריעה בקדיש". אגב, כדאי
לבוא יום-יום לבית הכנסת "ישרון" ולשמע את
"הנוסחים" השונים של אומרי קדיש, כדי להבין שיש

קריאה לשלום מ"בעל" לאחותו "ענת", הלוחמת האכזרית (המקור כנעני-אלילי-קדום פרה-ישראלי)

קריאת בעל

נאם אלאין בעל, / דבר אדיר גבורים. / אספי מלחמה מן הארץ, /
שיתי על עפר אהבה, / נסכי שלום בקרב הארץ, / הרבי אהבה בקרב
שדות, / חשכי עצך, חרבך השיבי.

תשובת האלה ענת

אנכי אאסף מלחמה מן הארץ, / ... ישית בעל באש מרכבותיו, /
יבער האל הדרד כלי מלחמתו! / ואני אאסף מלחמה מן הארץ. /
אשית על עפר אהבה, / אסך שלום בקרב הארץ, / ארבה אהבה
בקרב שדות.

("האלה ענת" עמ' 68, תרגום מ. ד. קסוטו) -

בישרון

סקירה על הפעולות בתקופה משבט תשל"ג — שבט תשל"ד, מוגשת ע"י הוועד הפועל לאספה הכללית השנתית של הסתדרות ישרון, ירושלים, שנקראה ליום ראשון, ט' באדר תשל"ד

גרם לעיכוב המשא והמתן. אנו מקוים שבעתיד הקרוב נוכל לסיימו בהצלחה ונוכל להביא הצעה מפורטת בפני האסיפה הכללית.

תורה ודעת

בנוסף לשעורים הקבועים בתורה, במשנה, בתלמוד, במשנה ברורה ב"עין-יעקב", נתווספו השיעורים דלהלן:

שעור שבועי בשבת בשעה 11.45 בתלמוד ירושלמי, הגיתן ע"י הרב גץ. שעור שבועי בתלמוד לעולי צרפת בכל יום ד', הגיתן ע"י הרב אשכנזי. שעור במקרא לגשים בכל יום ראשון בערב, הגיתן ע"י מר י. זלקין.

לאחרונה נעשה נסיון לארח שעורים אקדמאיים (ארבע פעמים בשבוע, שלוש שעות בכל פעם), הניתנים לבחורי ישיבה המכינים עצמם לרבנות. (הפעולה הזאת נעשית בשיתוף פעולה עם עיריית ירושלים).

המשכנו במנהגנו ובכל שבתות הקיץ התקיימו הרצאות בין מנחה וערבית, ואילו בחדשי החורף התקיימו דרשות על פרשת השבוע בלילות שבת. כמו כן חודש השיעור ב"מורה נבוכים" הניתן ע"י הפרופ' י. ליבוביץ בכל יום ראשון.

פעולות נוער

יש לציין במיוחד ההתקדמות הרבה שחלה בשנה האחרונה בפעולות הנוער לעומת השנים שקדמו לה. מהתחלת שנת הלימודים משתתפים כל תלמידי ביה"ס הממלכתי דתי "מעלה" בתפילות שחרית של בית הכנסת.

לקראת החורף נפתח מועדון ב"מסד" לבני נוער מכל החוגים, הפועל פעמיים בשבוע בימי ראשון ורביעי.

(המשך בעמ' הבא)

הסתדרות "ישרון" מתייחדת עם זכרם של חללי צה"ל הי"ד, שחרפו נפשם על הגנת מדינת ישראל במלחמת יום הכפורים ומעלה את זכר הבנים של חברינו ובאי בית-הכנסת "ישרון":

יורם איזק, חבר המקהלה

אהוד, נכד ה' אפרים דרור (פרידמן)

איתן, נכד ה' משה מטיוביץ

שריאל בן ה' אלישע בירנבום

מאיר סלע (סלוצקין)

יהי זכרם ברוך!

בבית הכנסת

בתפלות חג השתתפו כבשנים עברו נשיא המדינה, הרב הראשי לישראל, שרי ממשלה ואישי ציבור מן הארץ ומהתפוצות יחד עם קהל ישרון. כמנהגנו, ערכנו תפלות חגיגיות גם בליל החג וגם ביום העצמאות, בשבת שקדמה לו וביום אחד ירושלים (כ"ח באייר) נאמרו הפרקים שישרון התחילה באמירתם מיד עם שחרור העיר. כן חגגו עשרות נערים מן הארץ ומהתפוצות את הגיעם למצוות בבית-הכנסת. באולם ישרון ע"ש עליאש אירחו בעלי שמחה לסוגיהם את קרוביהם ובאי בית-הכנסת ואורחיהם.

המגרש

משא ומתן רציני להקמת בנין מרכזי קהילתי דתי על המגרש הפנוי, מתנהל בין תורם מארה"ב המוכן לתרום למטרה זו חצי מיליון דולר בשיתוף עם "קרן ירושלים" אשר תשקיע במקביל לירות ישראליות בערך של חצי מיליון דולרים מחד גיסא ובין "הסתדרות ישרון" מאידך. המצב היחיד שהתהווה בארץ עקב מלחמת יום הכפורים,

TUREI YESHURUN

Monthly published by the Yeshurun Organization, Jerusalem

Editor: Moshe I. Stern

Postal address P.O.Box 7018 Jerusalem, Israel

Single copy — \$ 1, Subscription price, 1 year, \$ 10

המקהלה

עם תחלת חודש כסלו שוקמה המקהלה (ש"ה)
הושתקה עקב המלחמה בעזרתו של המורה מר
דוד לוין.

זכרון להולכים

בתקופה זו, הלכו לעולמם החברים:
ר' שמואל קריצמר-קרן ז"ל
פרופ' הרב ישראל אברהםס ז"ל
ד"ר ש. א. נכון ז"ל.
יהי זכרם ברוך!

נתקבל במערכת

חיים רמבני: ספר מסלול התורה, הוצאת
"קרית ספר" בע"מ, ירושלים, 1973.

(המשך מעמ' קודם)

נוסף על השיעורים הניתנים לבני הנוער ע"י
מדריכים מוסמכים בתלמוד ובנושאים אחרים,
מועסקים המשתתפים במשחקים ובשעורים למ-
לאכת יד הניתנים ע"י מורה מוסמכת לכך.
לצערנו, עקב מלחמת יום הכפורים הופסקו
כל פעולות הנוער. אנו מקווים כי בקרוב, תתח-
דשנה הפעולות ביתר שאת.

"טורי ישרון"

עפ"י החלטת האספה הכללית, הופיע העתון
אחת לחדשיים. יראו אור שש חוברות. עריכת
העתון הופקדה בידי מר משה י. שטרן.

שולח
ירושלים
408

דפוס "דף-חזן" בע"מ, ירושלים